

ISSN 2520-2553

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ

2021. Том 5. № 1

Міждисциплінарний науковий журнал

Тема випуску:

ІСТОРІЯ ТА ГЕОГРАФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА

Київ-2021

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ – український періодичний науковий журнал, присвячений проблематиці всесвітньої та вітчизняної історії права. Видається *Міжнародним центром громадянської політології* при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та *Науковою редакційною радою*. Входить до *Index Copernicus International Journals Master List*.

Індексується та/або розміщується в наукометричних базах даних:

Index Copernicus International Journals Master List,
Slavic Humanities Index,
ScienceGate,
Publons,
Crossref,
Google Scholar,
Бібліометрика української науки НБУ ім. В. І. Вернадського,
Російський індекс наукового цитування (РИНЦ).

Index Copernicus Value (ICV) = 64.43
DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2021.5.1>

Головний редактор – канд. політ. н. **В. М. Мельник** (Київ, Україна)

Науковий редактор – д. юрид. н. **Н. М. Ковалко** (Київ, Україна)

Наукова редакційна рада:

доктор політичних наук, професор **І. М. Варзар** (Київ, Україна)
доктор філософських наук, доцент **К. М. Вергелес** (Вінниця, Україна)
доктор юридичних наук, професор **Т. І. Довнар** (Мінськ, Білорусь)
доктор історичних наук, професор **О. Б. Келлер** (Тюбінген, Німеччина)
доктор філософських наук, професор **Ф. М. Кирилюк** (Київ, Україна)
доктор юридичних наук, доцент **Н. М. Ковалко** (Київ, Україна) – *наук. ред.*
доктор історичних наук, професор **А. І. Кудайбергенова** (Алмати, Казахстан)
доктор філософії, професор економіки **М. Луптак** (Прага, Чехія)
доктор юридичних наук, професор **В. С. Макарчук** (Львів, Україна)
доктор географічних наук, професор **К. В. Мезенцев** (Київ, Україна)
доктор історичних наук, професор **Я. Г. Рієр** (Могильов, Білорусь)
доктор філософських наук, професор **С. В. Черкасов** (Вінниця, Україна)
кандидат юридичних наук **О. В. Серєда** (Харків, Україна) – *відповідальний секретар*
кандидат історичних наук, доцент **І. Я. Терлюк** (Львів, Україна)

Дизайн – лауреат всеукраїнських мистецьких конкурсів **К. В. Волошина** (Київ, Україна)

Секретар редколегії – магістр історії **В. Б. Кіорсак** (Львів, Україна)

Літературний редактор – старший викладач **О. Ф. Петрушенко** (Вінниця, Україна)

Постійний склад редакційної колегії:

проф. **М. Р. Арпентьєва** (Калуга, РФ); доц. **О. А. Бакалець** (Бар, Україна); доц. **О. О. Белов** (Вінниця, Україна); доц. **А. Г. Бульвінський** (Київ, Україна); ст. викл. **О. В. Вербова** (Гродно, Білорусь); доц. **І. М. Ліхтей** (Ужгород, Україна); проф. **Ф. М. Медвідь** (Київ, Україна); доц. **В. В. Сажина** (Мінськ, Білорусь); доц. **С. О. Шаляпін** (Архангельськ, РФ).

Офіційний сайт журналу: <http://legalhistoryjournal.com.ua/>

Журнал публікує наукові статті, що висвітлюють актуальні питання історії права, політичної географії права, історії юридичної філософії, історії політичних і правових учень. Опубліковані статті відображають авторську позицію. Журнал особливо вітає на своїх сторінках дискусійні матеріали.

ISSN 2520-2553

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

2021. Том 5. № 1

Междисциплинарный научный журнал

Тема выпуска:

ИСТОРИЯ И ГЕОГРАФИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ПРАВА

Киев-2021

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ – украинский периодический научный журнал, посвященный проблемам всемирной и отечественной истории права. Официальный журнал *Международного центра гражданской политологии* при Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко. Издается *Научным редакционным советом*. Входит в *Index Copernicus International Journals Master List*.

Журнал индексируется и/или размещается в наукометрических базах данных:

Index Copernicus International Journals Master List,
Библиометрика украинской науки НБУ им. В. И. Вернадского,
Slavic Humanities Index,
ScienceGate,
Publons,
Crossref,
Российский индекс научного цитирования (РИНЦ),
Google Scholar.

Index Copernicus Value (ICV) = 64.43

DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2021.5.1>

Главный редактор – канд. полит. н. **В. М. МЕЛЬНИК** (Киев, Украина)

Научный редактор – д. юрид. н. **Н. Н. КОВАЛКО** (Киев, Украина)

Научный редакционный совет:

доктор политических наук, профессор **И. М. Варзарь** (Киев, Украина)
доктор философских наук, доцент **К. Н. Вергелес** (Винница, Украина)
доктор юридических наук, профессор **Т. И. Довнар** (Минск, Беларусь)
доктор исторических наук, доцент **О. Б. Келлер** (Тюбинген, Германия)
доктор философских наук, профессор **Ф. М. Кирилук** (Киев, Украина)
доктор юридических наук, доцент **Н. Н. Ковалко** (Киев, Украина) – *науч. ред.*
доктор исторических наук, профессор **А. И. Кудайбергенова** (Алматы, Казахстан)
доктор философии, профессор экономики **М. Луптак** (Прага, Чехия)
доктор юридических наук, профессор **В. С. Макаруч** (Львов, Украина)
доктор географических наук, профессор **К. В. Мезенцев** (Киев, Украина)
доктор исторических наук, профессор **Я. Г. Риер** (Могилев, Беларусь)
доктор философских наук, профессор **С. В. Черкасов** (Винница, Украина)
кандидат юридических наук **О. В. Середа** (Харьков, Украина) – *отв. секретарь*
кандидат исторических наук, доцент **И. Я. Терлюк** (Львов, Украина)

Дизайн – лауреат всеукраинских конкурсов **К. В. Волошина** (Киев, Украина)

Секретарь редколлегии – магистр истории **В. Б. Киорсак** (Львов, Украина)

Литературный редактор – старший преподаватель **Е. Ф. Петрушенко** (Винница, Украина)

Постоянный состав редакционной коллегии:

проф. **М. Р. Арпентьева** (Калуга, РФ); доц. **А. А. Бакалец** (Бар, Украина); доц. **А. А. Белов** (Винница, Украина); доц. **А. Г. Бульвинский** (Киев, Украина); ст. преп. **О. В. Вербова** (Гродно, Беларусь); доц. **И. М. Лихтей** (Ужгород, Украина); проф. **Ф. М. Медведь** (Киев, Украина) доц. **В. В. Сажина** (Минск, Беларусь); доц. **С. О. Шаляпин** (Архангельск, РФ).

Выпуски журнала размещаются в режиме открытого доступа на официальном сайте:
<http://legalhistoryjournal.com.ua>.

Журнал публикует научные статьи обзорного и проблемного характера, которые раскрывают актуальные вопросы истории права, исторической и политической географии права, истории юридической философии, истории политической и правовой мысли. Опубликованные статьи отображают позицию автора.

ISSN 2520-2553

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY

2021. Volume 5. Issue 1

Interdisciplinary Scientific Review

Issue Theme:

THE HISTORY AND GEOGRAPHY OF THE MEDIEVAL LAW

Kyiv-2021

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY– Ukrainian periodic scientific journal devoted to the problems of world and national history of law. Official Journal of *The International Centre for Civil Political Science* of the Taras Shevchenko Kyiv National University & *Scientific Council*, Kyiv, Ukraine. Journal is indexed and/or published in databases: **Index Copernicus International Journals Master List, ScienceGate, Publons, Crossref, Slavic Humanities Index, Elibrary, Google Scholar, Vernadsky National Library of Ukraine.**

Index Copernicus Value (ICV) = 64.43
DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2021.5.1>

EDITOR-IN-CHIEF – PhD **VIKTOR M. MELNYK** (Kyiv, Ukraine)
VICE-EDITOR – Dr. Prof. **NATALIA KOVALKO** (Kyiv, Ukraine)

Scientific Council:

Dr. Prof. **Ivan M. Varzar** (Kyiv, Ukraine)
Dr. Prof. **Konstantyn M. Vergeles** (Vinnitsya, Ukraine)
Dr. Prof. **Taisiia I. Dovnar** (Minsk, Belarus)
Dr. Prof. **Olga B. Keller** (Tubingen, Germany)
Dr. Prof. **Natalia M. Kovalko** (Kyiv, Ukraine) – *Vice-Editor-in-Chief*
Dr. Prof. **Ajzhamal I. Kudaibergenova** (Almaty, Kazakhstan)
Dr. Prof. **Fedir M. Kyryliuk** (Kyiv, Ukraine)
Dr. Prof. **Volodymyr S. Makarchuk** (Lviv, Ukraine)
Dr. Prof. **Konstantyn V. Mezentsev** (Kyiv, Ukraine)
Dr. Prof. **Yakov G. Rier** (Mogilev, Belarus)
Dr. Prof. **Svyatoslav V. Cherkasov** (Vinnitsya, Ukraine)
Dr. **Milan Luptak** (Praga, Czech Republic)
PhD **Olga V. Sereda** (Kharkiv, Ukraine) – *Scientific Secretary*
PhD **Ivan Ya. Terlyuk** (Lviv, Ukraine)

Magazine Designer – **Karyna V. Voloshyna** (Kyiv, Ukraine)

Secretary of Edit. Board – MA **Vladyslav B. Kiorsak** (Lviv, Ukraine)
2nd Vice-Editor-in-Chief – Lecturer **Olena F. Petrushenko** (Lviv, Ukraine)

Editorial Board:

Dr. Prof. **Mariiam R. Arpentieva** (Kaluga, Russia); PhD **Oleksiy A. Bakalets** (Bar, Ukraine); PhD **Oleksandr O. Belov** (Vinnitsya, Ukraine); PhD **Andriy G. Bulvinskyj** (Kyiv, Ukraine); Lecturer **Olga V. Verbova** (Grodno, Belarus); PhD **Igor M. Lihtey** (Uzhgorod, Ukraine); PhD Prof. **Fedir M. Medvid** (Kyiv, Ukraine); PhD **Varvara V. Sazhina** (Minsk, Belarus); PhD **Sergey O. Shalyapin** (Arkhangelsk, Russia).

Web-site of the Journal: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

The journal publishes research papers and reviews on the history of law problematic. Journal accept for publication articles which disclose topical issues of the history of law, history of legal philosophy, history of political and legal thought. Published articles reflect the author's position.

©All rights reserved, 2021

ЗМІСТ ВИПУСКУ

канд.юрид.н. Ганна Федущак-Паславська (Львів, Україна).

Вступ до історії розвитку середньовічних права та державності.....С. 10-24

д.юрид.н. Олег Павлишин (Київ, Україна).

Політико-правові уявлення Отців Церкви: періоди апологетики і патристики.....С. 25-51

Христина Меренюк (Львів, Україна).

Жінки в судових поєдинках на теренах руських міст-республік XIII-XV століть.....С. 52-62

д.юрид.н. Таїсія Довнар (Мінськ, Білорусь).

Загальна характеристика майнових відносин та їхніх суб'єктів згідно законодавства Великого князівства Литовського.....С. 63-80

д.юрид.н. Лілія Орел (Київ, Україна),

канд.юрид.н. Наталія Коваль (Київ, Україна),

канд.юрид.н. Валерій Кравчук (Київ, Україна).

Основні засади здійснення місцевого самоврядування в Україні за козацької доби.....С. 81-95

старша викладачка Ірина Погорлецька (Тирасполь, Молдова).

Огляд джерел молдавського права XVI-XVII століть.....С. 96-110

СОДЕРЖАНИЕ ВЫПУСКА

канд.юрид.н. Анна Федущак-Паславская (Львов, Украина).

Введение в историю развития средневековых права и государства.....С.10-24

д.юрид.н. Олег Павлышин (Киев, Украина).

Политико-правовые представления Отцов Церкви:

периоды апологетики и патристики.....С. 25-51

Кристина Меренюк (Львов, Украина).

Женщины в судебных поединках на территории городов-республик

Руси XIII-XV веков.....С. 51-62

д.юрид.н. Таисия Довнар (Минск, Беларусь).

Общая характеристика имущественных отношений и их субъектов

согласно законодательству Великого княжества Литовского.....С. 63-80

д.юрид.н. Лилия Орел (Киев, Украина),

канд.юрид.н. Наталия Коваль (Киев, Украина),

канд.юрид.н. Валерий Кравчук (Киев, Украина).

Основы местного самоуправления в Украине казацкой эпохи.....С. 81-95

старший преподаватель Ирина Погорлецкая (Тирасполь, Молдова).

Обзор источников молдавского права XVI-XVII веков.....С. 96-110

ISSUE CONTENT

PhD in Law Anna Fedushchak-Paslavska (Lviv, Ukraine)

Introduction to the History of Medieval Law and State Development.....**P. 10-24**

Dr. habil. Prof. Oleg Pavlyshyn (Kyiv, Ukraine)

Political and Legal Ideas of the Christian Church Fathers during the
Periods of Apologetics and Patristics.....**P. 25-51**

Khrystyna Mereniuk (Lviv, Ukraine)

Women in Judicial Duels of Rus' Cities during 13-15th centuries.....**P. 52-62**

Dr. habil. Prof. Taisa Dovnar (Minsk, Belarus)

General Characteristics of Property Relations and Its Subjects by the
Legislation of the Grand Duchy of Lithuania.....**P. 63-80**

Dr. habil. Prof. Liliia Orel (Kyiv, Ukraine),

PhD in Law Nataliia Koval (Kyiv, Ukraine),

PhD in Law Valerii Kravchuk (Kyiv, Ukraine)

Basic Principles of Ukrainian Local Self-Government during Cossack Era.....**P.81-95**

Senior Lecturer Irina Pogorletskaia (Tiraspol, Moldova)

Review of Sources of Moldovan Law of the 16-17th centuries.....**P. 96-110**

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2021.5.1.10>

УДК 930.85+340.153+348.31+321.011(94+130.2+008)

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПРАВА ТА ДЕРЖАВНОСТІ

ГАННА ФЕДУЩАК-ПАСЛАВСЬКА (Львів, Україна) *

Період середньовіччя є важливим відрізком часу для процесу формування цінностей західної правової традиції. Адже ідеї свободи, рівності, справедливості, демократії, прав людини і громадянина, верховенства закону, суверенітету народу, захисту миру і безпеки, які нині закріплені у Договорі про ЄС, удосконалювалися у боротьбі за їх утвердження, саме у цей достатньо тривалий період історії людства.

Дослідження історії середньовіччя дає змогу побачити процес виникнення і розвитку, виявити правову природу інститутів та установ країн сучасної західної традиції права, котрі формувалися у цей період. Більшість норм і принципів як приватного так і публічного права, що застосовувалися у правовій практиці середньовіччя, дістали законодавче закріплення, перш за все, у час “великих кодифікацій” кінця XVIII-XIX ст.

Метою даного дослідження є виділення основних чинників, які впливали на розвиток держави і права, як на кожному з трьох етапів періоду середньовіччя, так і загалом протягом усього періоду. Означена мета конкретизується наступними завданнями:

- окреслити хронологічні рамки періоду середньовіччя та відповідні їм події;
- визначити вплив церкви і канонічного права на процес формування права і державності періоду середньовіччя; визначити вплив римського права на процес формування права і держави періоду середньовіччя;
- визначити вплив влади великих феодалів (магнатів) на розвиток державності у період середньовіччя.

Початок періоду середньовіччя в історично-правовій літературі пов'язують із падінням Західної Римської імперії в 476 р., а закінчення з епохою

революцій¹ у Європі середини XVII ст.².

Розглядаючи питання про хронологічні рамки періоду, не можна нехтувати значенням *Вестфальського миру* (1648 р.) для виникнення нового світового порядку, а отже і оповіддю про цей відрізок світової історії держави і права. Адже внаслідок мирних угод, укладених представниками майже всіх держав Європи, глав незалежних держав, які мали титул короля, зрівняли у переважній більшості прав з до того часу сакралізованим Імператором Священної Римської імперії германської нації; відповідно до принципу верховенства національного суверенітету суб'єктами міжнародних відносин почали виступати держави, а не монархи; задекларована рівність прав суверенних держав і їх невтручання у внутрішні справи одна одної; католики і протестанти були так само зрівняні у правах; проголошувався принцип релігійної толерантності всупереч колишній формулі "*cuius regio eius religio*"³ тощо⁴.

Загалом, значення Вестфальського миру вчені вбачають у тому, що він закріпив основні сучасні принципи міжнародних відносин.

Описуваний період називають "феодалізмом"⁵. Таке визначення, значною мірою економічне, походить від "феоду", який сеньйор надавав своєму васалові у спадкове володіння на умовах виконання військової, придворної чи ін. служби. Земельна ділянка⁶, передана васалом своєму васалові на тих самих

1 Бостан Л. М. *Історія держави і права зарубіжних країн*. К.: Центр навчальної літератури, 2004. С. 157.

2 *Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки*. За ред. проф. Б. Й. Тищика. Л: Світ, 2006. С. 17-18.

3 "Чия влада того й релігія".

4 Райхель Ю. Вестфальський мир 1648 року і його роль в історії [Електронний ресурс]. *Газета «День»*. 2018. Режим доступу до ресурсу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/vestfalskyu-myr1648-roku>.

5 Феодалізм як явище у Західній Європі виник у XI ст. Незважаючи на особливості прояву цього явища у різних народів, спільною рисою є двосторонній характер зобов'язань між сеньйором і васалом. Але важливо, що у разі невиконання обов'язків сеньйором, васал мав право непідпорядкування. Очевидно, що при перенесенні цього зв'язку і його наслідків на публічно-владні відносини, політико-правова доктрина допустила можливість опору владі, що довгий час взагалі вважалося святотатством.

6 Повний власник (король, магнати, феодали вищого рангу) мав таке відношення до земельної ділянки, яке передбачало право розпорядитися нею і в період середньовіччя називалося верховною власністю (*dominium directum*), а безпосередній власник — лише повноваження користування, підлеглу власність (*dominium utile*).

умовах називалася ар'єр-феодом. Ряд підпорядкованих один одному носіїв повноважень щодо однієї земельної ділянки, яких пов'язували правові відносини сюзеренітету-васалітету, складав своєрідну ієрархічну драбину.

Ієрархічна структура земельної власності, на вершині якої був монарх (король, імператор), трохи нижче – кілька рангів магнатів, князів, графів, баронів, архієпископів і єпископів, далі – ранги середніх феодалів (віцеграфів, віконтів та ін.) і так аж до лицарів, була тісно пов'язана з політичною владою. *На той час система сюзеренітету-васалітету була формою відносин панування-підпорядкування, при якій влада монарха поширювалася на підданих не безпосередньо (природне підданство населення території верховному правителю – суверенові), а через щаблі ієрархічної драбини і вважалася єдиним засобом організації і функціонування державної влади.* Тому вважається, що політична влада мала приватно-правовий характер.

Належність до відповідного рангу передбачала відносини сюзеренітету-васалітету з представником вищого рангу. Відносини сюзеренітету-васалітету між особами-сторонами, що належали до різних щаблів (рангів) ієрархічної драбини, оформлювались двосторонніми угодами щодо земельної ділянки і відповідних послуг-зобов'язань.

Великий землевласник зобов'язувався, надавши в користування своєму васалові земельну ділянку з її населенням, також надавати йому перманентний захист і справедливий суд. *Власник земельної ділянки мав повноваження управління, оподаткування та збору податків, формування військової дружини, здійснення судочинства на території, яка була, по суті, у нього в користуванні.* У середньовіччі земля не перебувала в необмеженій власності однієї особи, а виступала як власність двох і більше феодалів і/чи власність держави (правителя). Тобто, феодалське право закріплювало розщеплення права власності на землю таким чином, що повноваження власника були поділені і могли належати різним особам⁷. При цьому, верховний правитель чи сеньйор, зберігав певні адміністративно-судові права і контроль⁸ за розпорядженням переданою

7 Федущак-Паславська Г. М. До питання про особливості інституту приватної власності у період Середньовіччя. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXII регіональної науково-практичної конференції Львівського Університету*. Львів, 2016. Ч. 1. С. 110-113.

8 Цей контроль з часом трансформувався у право верховного власника одержувати певну визначену суму грошей під час кожної операції переходу земельної ділянки від одного до іншого підлеглого власника.

земельною ділянкою.

Диференційована власність виявилась типовою конструкцією для описуваного періоду, оскільки цього вимагали відносини сюзеренітету-васалітету. Тільки згодом право панування над земельною ділянкою почало трансформуватися у право власності і переходити у спадщину. Це відбулося тоді, коли у феодальному праві з'явилася норма, що встановлювала давність володіння землею.

Для періоду середньовіччя характерним є панування релігійного світогляду. Релігія, виконуючи ідеологічну роль, обґрунтовувала непорушність влади та її панування. Якщо у ранньому середньовіччі християнська Церква утверджувала думку про походження політичної влади від Бога, то згодом теократична християнська теорія абсолютної державної влади базувала вимогу безапеляційного підпорядкування волі верховного правителя на римській юридичній доктрині. Більше того, певний час релігійні норми мали на собі основний тягар по впорядкуванню відносин у традиційному суспільстві, а Церква доволі успішно змагалася з державною владою за можливість здійснювати світську владу⁹, беручи собі на службу навіть державний апарат. Це пов'язано із високим рівнем організації релігійних установ, чіткою ієрархією, письмовою формою актів, якими вони керувалися у своїй діяльності. Крім того, Церква як організація, повинна була нормувати свою діяльність, в результаті чого виникло канонічне право.

Духовенство і його діяльність займали важливе місце в житті середньовічного суспільства, а християнська Церква мала привілейоване становище. У країнах Західної і Центральної Європи набуло поширення католицьке право, що з XI-XII ст. у вигляді канонічного права перетворилось в окрему та самостійну впливову юридичну систему¹⁰. Це відбулося в процесі утвердження самого поняття "*jus canonicum*". Істотне значення для становлення останнього відіграв укладений в 1140-1141 рр. Декрет Граціана під назвою

⁹ Неабиякий вплив на цю ситуацію мала концепція Аврелія Августина, що гріховністю людини обґрунтовує примат Церкви над Державою. Однак, офіційне вчення католицької церкви взяло за основу концепцію Томи Аквінського, який поєднав ідею божественного походження верховної влади зі земними способами її набуття і реалізації, в результаті зробивши висновок, що піддані, згідно з природним правом, мають право опору владі, що управляє несправедливо.

¹⁰ Федущак-Паславська Г. М. Майнові відносини та їх регулювання у корпоративних системах середньовіччя. *Часопис цивілістики*. 2017. №25. С. 69-74.

“Гармонія неузгоджених канонів” (“*Concordia discordantium canonum*”), в якому укладач зібрав акти канонічного права поряд із нормами, оприлюдненими світською владою¹¹. Так само як глосатори та постглосатори тлумачили *Corpus Iuris Civilis* імператора Юстиніана, каноністи інтерпретували *Concordia discordantium canonum*.

Важливо підкреслити, що у зв'язку із потребою конкурувати зі світською владою (варварською), християнська Церква створила власну *політико-правову доктрину*, важливими елементами якої виявились глибинне розуміння й оцінка таких питань як природа держави, джерела влади, природне право, інститут власності тощо. Християнська політико-правова доктрина – результат відродження й інтерпретації античної філософії. Для демонстрації ролі церкви і зокрема її ідеологічної сили, належить згадати про конфлікт між папством і німецькими імператорами у XI ст., що називається “боротьба за інвеституру”. Як відомо, цю назву одержав довготривалий процес протистояння, що розпочався за часів правління імператора Генріха IV та папи римського Григорія VII Гільдебранда. Боротьба за інвеституру завершилась в 1122 р. із укладенням Вормського конкордату (фактично, на користь Церкви). Втім, для німецького імператора Генріха IV “суперечка” завершилась відлученням від церкви і втратою престолу. Більше того, наслідком позбавлення трону Генріха IV стало те, що християнська Церква допустила думку про можливість звільнення підданих від обов'язку підпорядкування “неналежному правителю”, хоч у ранньому середньовіччі християнська доктрина і протистояла ідеї опору владі.

Станом на XII-XIII ст. Церква вже була потужною загальноєвропейською організацією, що мала свої адміністративні, фінансові та судові органи, дипломатичну службу. Більше того, за Папи Інокентія був встановлений порядок, при якому коронація європейських монархів мала здійснюватися актом Папи Римського.

Канонічне право, так само як римське право, характеризується універсальністю та екстериторіальністю. У період середньовіччя норми канонічного права врегульовували відносини між духовенством, а також і між світським населенням у різних сферах правового регулювання. Якщо в ранній період, коли церква ще не мала політичної сили, вона давала етичні оцінки

¹¹ Декрет Граціана, будучи складовою частиною офіційного збірника, який з XV ст. називають “*Corpus Iuris Canonici*” (“Звід канонічного права”), заклав основи розвитку канонічного права як самостійної наукової дисципліни, відокремленої з царини теології та римського права.

таким явищам як рабство, полігамія, «варварські» пережитки у судовому процесі, спрощений порядок розлучень тощо, то, одержавши судову владу та, поступово розширюючи свою компетенцію, вона врешті стала могутньою силою у всіх соціально-економічних сферах. Так, за колом суб'єктів, церковна юрисдикція поширювалася на всіх осіб духовного стану та в усіх сферах, а за предметним критерієм – на всі справи, які стосувалися релігії, зокрема: укладення і розірвання шлюбу, особисті та майнові відносини між подружжям та між батьками і дітьми, придане, заповіт, спадкування, кримінальне правопорушення...

Під кінець XIII – на початку XIV ст. Церква починає втрачати свою могутність, що демонструється звуженням сфери дії канонічного права, зокрема в процесах здійсненні судочинства. Так, в Англії у 1285 р. статутом короля Едуарда I духовній владі було заборонено розглядати справи про порушення обіцянки, а у Франції королівський ордонанс (1539 р.) повністю заборонив церковним судам розглядати справи, сторонами в яких були світські особи.

Сьогодні християнство вважають одним із головних елементів, що вплинули на формування європейської правової культури, а отже і на нормування правових відносин.

При цьому, слід розуміти: феодальні держави у світі виникали по-різному. Протягом V-XII ст. у Західній Європі проходив процес утворення держав та подальший розвиток правотворчості¹². Як відомо, в економічній сфері панувало сільське натуральне господарство, тоді як унаслідок відсутності внутрішнього ринку правові відносини не вимагали складних регулювань.

У IX-XI ст. розпочинається процес спеціалізації праці, а як наслідок – диференціації суспільства і виникнення потреби правового регулювання нових відносин, встановлення правил поведінки. Зароджується станове, корпоративне право, що за характером є партикулярним. Станово-корпоративне право продовжуватиме формуватися і функціонувати до XIII-XV ст., коли йому на зміну прийде загальнодержавне право.

Держави ранньосередньовічного періоду часто називають “варварськими королівствами”, за формою правління – це сеньйоральні¹³ монархії. У цей

12 *Історія держави і права зарубіжних країн. Середні віки*. За ред. проф. Б. Й.Тищика. Л: Світ, 2006. С. 17-20.

13 Сеньйорія – спосіб здійснення права сеньйора без надання прав і обов'язків суверена на певній території, де васалам надавались функції господарського та юридичного управління.

ранній період верховний правитель-вождь обмежувався в прийнятті рішень думкою загальних зборів племені та звичаями предків¹⁴. *Отже, влада правителя обмежена, а посада переважно виборна (короля обирали на з'їздах феодалів)*. При коронації, король публічно присягав управляти справедливо і дотримуватися прав. Так само і великі феодалі присягали йому на вірність. *Крім того, зважаючи на визнання у середньовічній політично-правовій доктрині блага підданих метою здійснення влади, поряд з походженням влади від Бога, часто підкреслюють і наявність зобов'язань носія влади, двосторонньої угоди правителя з народом.*

Великі феодалі, незважаючи на сучасне уявлення про суть і зміст влади монарха, зокрема, її верховенство, маючи власну армію, воювали між собою, надавали військову допомогу правителям інших країн; карбували монету; здійснювали оподаткування; вершили судочинство; видавали нормативні акти... Тобто, їхня влада на належній їм території була фактично необмеженою. Цьому сприяла практика надання феодалам королівською владою різних привілеїв, що закріплювались імунітетними грамотами. Однак, їхня могутність, як вже зазначалося вище, перебувала у тісному взаємозв'язку із землеволодінням.

Основним джерелом права того часу, безперечно, вважався звичай. Звичаєве право набувало письмової форми у численних варварських правдах¹⁵. Видана королем Хлодвигом I у 496 році "Салічна Правда", де зібрані звичаї германського племені салічних франків, є найдавнішою із варварських правд континентальної Європи. Серед перших англосаксонських джерел права – "Правда Етельберта"¹⁶.

У країнах Західної Європи поступово відбувається перехід від племінного права, дія якого поширювалася на певне плем'я, надаючи праву персональний характер,

14 Перш за все, йдеться про германську традицію, на відміну від якої, римська традиція передбачала іншу конструкцію – політичну владу, носій якої не залежить від волі жодної людини (хіба від Бога, який надав йому цю владу). У ранньому середньовіччі християнська політико-правова доктрина наголошувала на тому, що християнський правитель є виконавцем волі Всевишнього. Вважається, що це формулювання означало: по-перше – прийняття концепції суверенності і легітимності здійснення законодавчої і виконавчої влади однією особою; по-друге – походження цієї влади від Бога.

15 Як відомо, це джерело права притаманне архаїчному праву, на зміну якому тільки протягом IX-XI ст. починає приходити протоправо (станове право).

16 У Київській державі в письмовій формі перший збірник права з'явився у вигляді "Руської Правди" близько 1016 р.

до територіального права, юрисдикція якого поширювалася на все населення, котре проживало на даній території. Вже на цьому етапі з окремих груп звичаєвих норм починають формуватися норми ленного і маноріального права, які на наступному етапі займуть вагоме місце серед систем станового права¹⁷.

Починаючи з XI ст., в результаті спроб систематизації звичаєвих норм, з'являються збірники: "Звичаї Барселони", "Звичаї феодів" тощо. Джерелами права виступають норми права, видані магнатами. Законодавство монархів¹⁸, ще не мало значного впливу на регулювання відносин у тогочасному суспільстві, так само як і канонічне право.

Далі, протягом XIII-XV ст. тривав наступний етап розвитку права і держави періоду середньовіччя – станово-представницька монархія.

Близько XIII ст. гостре протистояння між такими інституціями як Церква і Держава за панування у суспільстві завершується їх відокремленням одна від одної¹⁹. Держава того часу набула форму монархії, в якій і далі залишався значним вплив окремих магнатів, пов'язаних із монархом договором про васальну службу.

Натомість, XIII-им – початком XIV століття датують зростання міст і міського населення, що було пов'язано з поділом праці, розвитком ремесла і торгівлі. Внаслідок досягнутої автономії міст, зокрема у сфері управління й

17 Федущак-Паславська Г. М. Джерела та основні риси приватного права у Європі періоду середньовіччя. *Вісник ЛНУ ім. І. Франка*. 2011. №54. С. 89–96.

18 У той час законодавча діяльність королів переважно полягала в закріпленні діючих звичаєвих норм, а не в створенні нових. На відміну від країн континентальної Європи, в Англії законодавчу діяльність здійснював тільки король і його законодавство призначалося лише для королівських суддів. Такі акти мали юридичну силу протягом часу панування короля, який їх видав.

19 Якщо у ранньому середньовіччі Церква вважає монархію лише одним із елементів християнської спільноти, то тепер, завдяки філософській аргументації Томи Аквінського держава перестає бути злом, яке треба терпіти через її здатність покарати грішників; державу розглядають як інституцію, що виникла з волі Бога. До того ж, оскільки людина є істотою суспільною і політичною, то її внутрішня сутність потребує існування світського порядку – держави. Дослідники підкреслюють, що ці аргументації Аквіната вплинули не лише на зміну становища держави у суспільстві, а й сприяли відродженню аристотелівського розуміння громадянина і його взаємовідносин із державою. Ще один філософ того часу (Марсилій Падуанський) у своїй концепції не лише твердив про автономію держави, а й підкреслював, що представники духовенства повинні підпорядковуватися світській владі.

судочинства, їхнє населення — міщани — витворили окрему верству вільного населення, названу *“ третім станом ”*. До цього стану могли також належати збіднілі представники дворянського класу та селяни, які змогли звільнитися від кріпацької залежності. Міщани стали однією із тих сил, які підтримували владу верховного правителя, вважаючи її такою, яка би могла забезпечити *єдиний внутрішній ринок*, єдність мір, ваги і грошей, єдину митну політику, розвиток виробництва і торгівлі.

Важливою підтримкою для влади монарха виступав також *парламент - колегіальний представницький орган, у двох (або трьох) палатах якого були представлені стани населення відповідної країни*. Парламент сприяв централізації держави, а також обмежував владу монарха, оскільки мав контрольню-наглядові повноваження в сферах фінансів і законодавства.

На етапі станово-представницької монархії відбувається процес уніфікації права. Законодавчі акти монархів набувають щораз більшого значення, з'являється законодавство парламентів та спільні, конституційного значення, закони парламентів і монархів. Канонічне право розширює коло питань і суб'єктів, на які поширюється його юрисдикція, з'являються його нові збірники. *Звичай як джерело права у більшості країн втрачає своє попереднє значення, так само як і законодавство феодалів-магнатів*.

Новим джерелом права стає *римське право*, що активно рецепіюється правовими системами країн середньовічної Європи. Саме на цьому етапі розвитку суспільства виникає потреба запозичення норм і принципів римського права. Адже розвивається товарне виробництво, торгівля, що потребують нормування відповідних суспільних відносин. У свою чергу, римське право мало готові досконалі форми для урегулювання відносин власності та договірних відносин, вирішення спірних питань.

На перших порах і в окремих аспектах Церква також була зацікавлена й активно пропагувала рецепцію римського права. Зокрема, *канонічне право рецепіювало норми римського права*. Так само як і монархи, папи обґрунтовували свої претензії на *світове панування, базуючись на повноті, верховенстві та величі влади римського імператора*.

Загалом рецепція римського права забезпечувала потребу об'єднання суспільства, впорядкованості відносин у ньому, побудови централізованої держави, правового порядку, єдності юридичних знань, освіти і правового мислення.

Останній етап, що є складовою частиною періоду середньовіччя —

абсолютизм (XV-XVII ст.).

Для існування абсолютної влади монарха необхідними є кілька умов, що й визначають форму абсолютизму.

По-перше, влада монарха повинна поширюватися у центрі і в регіонах у вигляді чиновницько-бюрократичної ієрархії, органи (службовці) якої мають адміністративні, судові та інші повноваження, що здійснюються від імені монарха.

По-друге, монарх повинен зосереджувати повноваження щодо акумулювання і розпорядження фінансами.

По-третє, владу монарха має підтримувати професійна армія, а також поліція.

У країнах, де витримані названі три умови, абсолютизм існував у завершеній формі, в інших державах – у незавершеній, обмеженій формі. Разом із тим, там де не було представлено всі три умови – не було, відповідно, й абсолютизму королівської влади (наприклад, у Німеччині, Польщі).

На цьому етапі монарх прагне управляти державою єдиновладно, представницькі органи майже не скликаються, під тиском територіальної суверенності звужується автономія міст та інших дрібних суб'єктів, формується постійна армія, змінюються завдання і роль поліції, виникають нації, національні і багатонаціональні держави. За цих умов у політично-правовій думці щораз частіше виникають ідеї договірного походження державної влади абсолютного монарха, в тому числі і для підкреслення її існування з волі підданих.

Зрозуміло, що за абсолютизму королівської влади основним джерелом права є королівські закони²⁰. Право поступово стає загальнодержавним. Продовжується уніфікація і відбувається систематизація нормативно-правових актів за предметним критерієм.

Набуваючи вже інших видів і форм²¹, далі відбувається рецепція

20 Відомий теоретик абсолютизму і *творець теорії суверенітету державної влади* Жан Боден визнав першим у переліку повноважень право верховного правителя видавати закони, які будуть зобов'язувати всіх громадян, котрі населяють територію королівства. Отож, за Боденом, законодавство – це прерогатива державної влади.

21 Харитонов Є. О. *Рецепція римського приватного права (теоретичні та історичні аспекти)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук: спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права, історія політичних та правових вчень". Одеса, 1997. С. 13-14, 16.

римського права. Щодо видів рецепції, то у період середньовіччя переважно маємо справу із прямою рецепцією, тоді як непряма не така поширена. З XI ст. починається вивчення римського права в університетах, протягом всього періоду середньовіччя його застосовують у практиці (і, перш за все, судовій). Нерідко норми і принципи римського права використовує законодавець. Активною фазою застосування римського права у практиці є проміжок від XIII до XVIII ст., доки воно вважалось чинним правом.

Отож, істотний вплив на розвиток права і державності середньовіччя здійснило не лише римське, але й канонічне право, за допомогою норм і принципів яких розв'язувалися питання приватно-правового характеру, визначалися принципи функціонування держави.

Незважаючи на те, що великі феодали і церква виступали тими силами, які тривалий час перешкоджали централізації середньовічних держав, у період абсолютизму більшості держав таки вдалося консолідуватися і стати сильними централізованими монархіями.

Завдяки працям філософів, оформлені як ідеологеми саме в період середньовіччя, цінності людського життя, свободи, рівності, приватної власності, принципи представницького правління, поділу влади, демократизму, суверенітету народу, верховенства закону і т. д., в подальшому стали основою законодавства європейських країн. Зрештою, незважаючи на доволі понуре психоемоційне наповнення описаного тисячолітнього періоду, епоха середньовіччя стала важливою епохою в процесі формування західної правової свідомості.

Anna Fedushchak-Paslavska (Lviv, Ukraine)

Introduction to the History of Medieval Law and State Development

The article deals with the development of law and the state in the Middle Ages when the basic values of the Western legal tradition developed and were born. These are, first of all, the ideas-values of freedom, equality, justice, democracy, human and civil rights, guarantees of private property, rule of law, the sovereignty of the people, representative government, separation of powers, protection of peace and security, which are now enshrined in the Treaty about the European Union. It is revealed that most of the norms and principles of both private and public law used in the legal practice of the Middle Ages received legislative enshrinement in the 18-19 centuries. It is established that the great feudal lords and the church had a significant influence on determining the directions of development of medieval law and the state, the resistance of which had to be overcome by the public authorities of the states. Having a wide range of powers in the subordinated

territories or under its jurisdiction, these lords did not stop there, continuing to expand them. In fact, individual interests prevailed over the general interest. As a result, many medieval states remained decentralized and therefore weak. The Peace of Westphalia (1648) undoubtedly had a significant influence on the change in the political situation, according to the norms of which equal sovereign states began to act as subjects of international relations, as well as the proclaimed principle of religious tolerance, which led to the occurrence of new world order. Therefore, we consider this event of international relations as a finish of the process of medieval statehood formation. Each of the three stages in the development of the states of the Middle Ages has its own characteristics, which allow these stages to be identified, named and outlined in numbers: the emergence of statehood (5-12 centuries); establishment of a class-representative monarchy (13-15 centuries); absolutism period (15-17 centuries). Medieval law, which has long been characterized by particularism and personalism, under the influence of universal legal systems, gained unity. Exactly the process of reception of Roman law and the functioning of canon law became factors that contributed to this. It was found that legal relations in the understudying period were regulated not only by local customary law but also by the legislation of rulers and owners of feudal estates. The Middle Ages were marked by the formation of several corporate legal systems, many of which underlie the formation of nationwide law. It has been established that the norms and principles of Roman and canon law were used not only to resolve disputes of a private law nature. The legal doctrines formed on their basis determined the principles of functioning of the state.

Key words: feudalism, reception of Roman law, canon law, sovereignty, values of the Western legal tradition.

кандидат юридических наук Анна Федущак-Паславская (Львов, Украина)

Введение в историю развития средневековых права и государства

В статье речь идет о развитии права и государства в средневековье, когда зарождались основные ценности западной правовой традиции. Имеются в виду идеи-ценности свободы, равенства, справедливости, демократии, прав человека и гражданина, гарантии частной собственности, господства закона, суверенитета народа, представительского правления, разделения власти, защиты мира и безопасности, закрепленные сегодня нормами Договора о Европейском Союзе. Указано, что большинство норм и принципов частного и публичного права, которые применялись в правовой практике средневековья, получили законодательное закрепление в конце XVIII-XIX вв. Определено, что правовые институты и учреждения современных государств западной правовой традиции формировались преимущественно в исследуемый период. Установлено: значительное влияние на определение направлений развития средневековых права и государства имели крупные феодалы и церковь, сопротивление которых приходилось преодолевать органам публичной

власти тогдашніх держав. Імаючи широкий круг повноважень на підвладних територіях або під своєю юрисдикцією, ці сили не зупинялися на досягнутому, продовжали їх розширювати. Фактично індивідуальні інтереси перемагали загальні інтереси, в результаті чого багато держав епохи середньовіччя залишалися децентралізованими і організаційно слабкими. Суттєво вплинув на зміну політичної ситуації Вестфальський мир (1648 р.), виходячи з норм якого суб'єктами міжнародних відносин почали виступати рівноправні суверенні держави. Вестфальським миром також провозглашався принцип релігійної толерантності, що привело до виникнення нового світового порядку. Тому, це подія міжнародних відносин вважається такою, яку можна вважати завершенням процесу формування середньовічної державності. Кожен з трьох етапів в процесі розвитку держав епохи середньовіччя має свої особливості, які і дозволяють їх виділити, назвати і описати в цифрах. Представителі історико-правової школи юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка в своїй науково-педагогічній діяльності виділяють три етапи в розвитку середньовічного права і держави країн Європи: виникнення державності (V-XII вв.), встановлення сословно-представницької монархії (XIII-XV вв.), період абсолютизму (XV-XVII вв.), які мали певні особливості свого прояву в кожній з країн Європи. В той же час, середньовічне право, яке довгий час характеризувалося партикуляризмом і персоналізмом, під впливом універсальних правових систем, набувало єдності. Саме процес рецепції римського права і функціонування канонічного права став фактором, що сприяв цьому. В статті визначено, що правові відносини в досліджуваній епоху регулювалися не тільки нормами місцевого звичаєвого права, але і законодавством правителів і власників феодальних маєтків. Період середньовіччя відзначається формуванням цілої низки корпоративно-правових систем, багато з яких лежать в основі становлення загальнодержавного права. Підкреслено, що норми і принципи римського і канонічного права застосовувалися не тільки для вирішення спорів приватно-правового характеру. Сформульовані на їх основі правові доктрини, також визначали принципи функціонування держави.

Ключові слова: феодалізм, рецепція римського права, канонічне право, суверенітет, цінності західної правової традиції.

кандидат юридичних наук Ганна Федущак-Паславська (Львів, Україна)

Вступ до історії розвитку середньовічного права та державності

У статті йдеться про розвиток права і держави в середньовіччі, коли зароджувалися

основні цінності західної правової традиції. Маються на увазі ідеї-цінності свободи, рівності, справедливості, демократії, прав людини і громадянина, гарантій приватної власності, верховенства закону, суверенітету народу, представницького правління, поділу влади, захисту миру і безпеки, закріплені сьогодні нормами Договору про Європейський Союз. Зазначено, що більшість норм і принципів приватного і публічного права, які застосовувалися в правовій практиці середньовіччя, отримали законодавче закріплення в кінці XVIII – на початку XIX століть. Визначено, що правові інститути й установи сучасних держав західної правової традиції формувалися переважно в досліджуваній період. Встановлено: значний вплив на визначення напрямків розвитку середньовічних права і держави мали великі феодалі та церква, опір яких доводилося долати органам публічної влади тодішніх держав. Маючи широке коло повноважень на підвідомчих територіях або під своєю юрисдикцією, ці сили не зупинялися на досягнутому, продовжували їх розширювати. Фактично індивідуальні інтереси долали спільні інтереси, в результаті чого багато держав епохи середньовіччя залишалися децентралізованими і організаційно слабкими. Істотно вплинув на зміну політичної ситуації Вестфальський мир (1648 р.), виходячи з норм якого суб'єктами міжнародних відносин почали виступати рівноправні суверенні держави. Вестфальським миром також проголошувався принцип релігійної толерантності, що призвело до виникнення нового світового порядку. Тому дану подію міжнародних відносин вважаємо такою, котра по праву може завершувати процес формування середньовічної державності. Кожен із трьох етапів в процесі розвитку державності періоду середньовіччя має свої особливості, які дозволяють їх виділити, назвати й описати в цифрах. Представники історико-правової школи юридичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка в своїй науково-педагогічній діяльності виділяють три етапи в еволюції середньовічних права і держави країн Європи: виникнення державності (V-XII ст.), становлення станово-представницької монархії (XIII-XV ст.), період абсолютизму (XV-XVII ст.). У той же час, середньовічне право, яке довгий час характеризувалося партикуляризмом і персоналізмом, під дією універсальних правових систем, набувало єдності. Саме процес рецепції римського права і функціонування канонічного права виявився фактором, що сприяв цьому. У статті визначено, що правові відносини в досліджуваній період регулювалися не тільки нормами місцевого звичаєвого права, а й законодавством власників феодальних маєтків. Період середньовіччя відзначається формуванням цілого ряду корпоративно-правових систем, багато з яких лежать в основі загальнодержавного права. Підкреслено, що норми і принципи римського і канонічного права застосовувались не тільки для вирішення спорів приватно-правового характеру. Сформовані на їх базі правові доктрини визначали внутрішні засади функціонування більшості європейських держав.

Ключові слова: феодалізм, рецепція римського права, канонічне право, суверенітет,

цінності західної правової традиції.

* **Федуцак-Паславська Ганна Михайлівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: paslavskafam@ukr.net

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2021.5.1.25>

УДК 348.113+276+316.754+(316.752.4+316.733+348.117)

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ УЯВЛЕННЯ ОТЦІВ ЦЕРКВИ: ПЕРІОДИ АПОЛОГЕТИКИ І ПАТРИСТИКИ

ОЛЕГ ПАВЛИШИН (Київ, Україна) *

Визначаючи соціально-історичні передумови становлення християнських політико-правових уявлень раннього Середньовіччя, не можна залишити поза увагою історичний контекст існування Риму та інших держав тієї епохи, що цікавить багатьох сучасних дослідників¹. Слід відзначити, що злам тисячоліть був ознаменований масштабними військово-політичними процесами, які перетворили Римську республіку в автократичну державу зі значною територією та розмаїттям народів, мов і релігій. Після того, як Гай Юлій Цезар узурпував владу й отримав почесний титул імператора (а також «Батька вітчизни»), повноваження цензора, трибуна, верховного понтифіка, довічного диктатора та почав обиратися консулом одноосібно, аристократія не змогла змиритись із цим. Хоча Цезаря було вбито внаслідок змови проти нього у 44 р. до н.е., спроба сенаторів повернути старі часи зазнала невдачі, а республіканці були розбиті військами його спадкоємців – Марка Антонія та усиновленого Цезарем Октавіана (головними «дійовими особами» Другого тріумвірату), які усунули інших претендентів і поділили державу між собою. Втім, уже невдовзі Октавіан переміг колишнього союзника та сконцентрував владу в своїх руках, що для Риму означало припинення громадянської війни. Октавіан, від особистих симпатій якого залежали всі призначення на посади, при цьому не вихвалявся своїм справжнім статусом, остерігаючись повторити долю Цезаря. Новий принцепс сенату і головнокомандувач збройних сил висловив демонстративний намір відновити республіку та склав свої надзвичайні повноваження. Фактично ж, сенат у 27 р. до н. е. у відповідь на лицемірну відмову Октавіана від влади дарував йому почесний титул Августа, який раніше мали лише храми та святині, і надав йому

¹ Приклад: Мельник В. М. Правление королевы Амаласунты в Италии (526-535 гг.): историко-юридическая характеристика. *Аннали юридичної історії*. 2020. Т. 4. Випуск 1. С. 27-43.

можливість бути володарем Риму довічно. Будуючи шляхи та акведуки, Октавіан дозволяв заробляти плебсу, розбудовував і прикрашав Рим, однак звузив реальні права сенату та народних зборів².

Наступні імператори з роду Цезаря (насправді, як відомо, на ім'я Цезаря (Кесаря), яке згодом перетворилося на титул і символ вищої одноосібної влади, в силу належності до роду Юлія Цезаря мали право тільки п'ять перших володарів Римської імперії, починаючи із засновника імперського режиму Октавіана Августа – Тиберій, Гай Калігула, Клавдій та Нерон) запам'яталися марнотратством і безглуздими та ганебними вчинками. Вони будь-якими способами зміцнювали свою владу, завойовували популярність плебсу «хлібом і видовищами», схвалювали доноси, остерігаючись замахів на своє життя, знищували опонентів за найменшою підозрою в організації заколотів і повстань, прийняли ряд диктаторських законів та жорстоко карали за їх невиконання.

Характеризуючи особливості політико-правової культури тієї епохи за результатами досліджень Р. Бутенко³, В. Курілло, Е. Бабаєвої та інших сучасних учених⁴, окремо відзначимо, що перші християни жили саме в цей, імператорський період розвитку Стародавнього Риму (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.), для якого було характерне зміцнення рабовласницького ладу, концентрація військової та політичної сили в одних руках, перехід від осмислення проблем активної політики до етичних питань, часта зміна імператорів (зокрема, як результат військових заколотів), протистояння римлян із сарматськими, галльськими, готськими та германськими племенами, які внаслідок Великого переселення народів та глибокої економічної й політичної кризи зрештою таки захопили Рим і призвели до політичного падіння Західної частини Римської імперії в 476 р. Паралельно відбувалося піднесення відносно стійкої та багатонаселеної Східної частини Римської імперії, яка набагато пізніше отримала назву Візантійської держави.

Перші християнські спільноти здійснювали своє служіння в складних політико-правових умовах. Юдеї сприймали християн як небезпечну та

² Див.: Дион Кассий Коккейян. *История кесарей. Книги LVII-LXIII «Истории римлян»*. Предисловие, перевод, комментарии В. Н. Талаха; под ред. В. Н. Талаха и С. А. Куприенко. К.: Видавец Куприенко С. А., 2013. 239 с.

³ Див.: Бутенко Р. К. *Церква та її роль в історії Західної Європи в епоху середньовіччя*. Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2007. 112 с.

⁴ Курілло В. Є., Бабаєва Е. М. Особливості політичної культури західноєвропейського Середньовіччя. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Політологія. 2012. Т. 178. Вип. 166. С. 36-39.

богохульну секту, а римляни переважно були стурбовані та занепокоєні тим, що християни не платять податки і є загрозою божественній владі та авторитету імператора, а особливо – стрімким зростанням кількості громад. Спочатку вони мали статус недозволеної, незаконної релігії (аж до легалізації християнства імператором Костянтином Великим і Міланського едикту 313 року), прихильників якої можна було переслідувати за сам факт визнання своєї віри та належності до цієї спільноти. Відмова її учасників приймати участь в традиційних релігійних культурах, приносити жертви богам і складати клятву їхнім ім'ям кваліфікувалася як святотатство, а визнання Христа Царем і Богом розцінювалося як образа величності імператора.

Послідовники Христа виявилися готовими добровільно йти на мученицьку смерть за віру, що сприяло її поширенню та було продовженням апостольського служіння – за словами Тертуліана, саме кров християн стала тим сім'ям, з якого вироста віра. Одинадцять з дванадцяти апостолів – безпосередніх свідків Христа, так само, як і апостол Павло, Стефан і Антипа, склали мученицьку жертву. Значних переслідувань перші християни зазнали за правління Августа Нерона в 64 р. (після пожежі, котра знищила більшу частину кварталів Риму, у підпалі звинуватили християн, щоб відвести підозру від самого правителя) та останнього римського імператора з династії Флавіїв Доміціана (протягом 81-96 рр.). Добре відомі мученицькі подвиги Полікарпа Смирнського, Юстина Філософа та багатьох інших віруючих християн.

Головними ідеями ранньохристиянської теології стали: монотеїзм (єдинобожжя), поєднаний із визнанням триєдиного Бога та вірою в двоєдину (божественну і людську) природу Ісуса Христа, супранатуралізм (визнання надприродності та трансцендентальності Бога), креаціонізм (утвердження створення світу Богом з нічого). Бог визнається творцем світу та людини – абсолютно всемогутнім, досконалим, благим і справедливим.

У час глобальних суспільно-політичних трансформацій на території Середземномор'я відбувається формування політичної культури Середньовіччя, готується ґрунт для переходу від рабовласницького до феодалного ладу з відповідною новою системою відносин, переосмислюється природа та сутність політичної влади, функції держави, з'являється ряд оригінальних політичних концепцій⁵, в яких

⁵ Павлишин О. В. Становлення християнської політичної доктрини в ранньому Середньовіччі. *Історія політичної думки: у 2-х т. За заг. ред. Н. М. Хоми.* 2-е вид., перероб. і доп. Львів: «Новий Світ-2000», 2017. Т. 1.: Від зародження до початку ХХ ст. С. 129-144.

ставиться та розв'язується питання про співвідношення церкви та держави, релігійних настанов і законів світської влади⁶.

Політико-правові християнські ідеї висловлені у багатьох пам'ятках світової літератури⁷. Насамперед, це книги Старого і Нового Заповіту, ранньохристиянські твори на захист християнського вчення та праці видатних теологів, які у зв'язку із значним впливом на становлення та розвиток християнського вчення у західній традиції отримали титул «Отці Церкви», а в східній – «Святі отці» (Εκκλησιαστικοί Πατέρες). Зокрема, такими великими вчителями визнані св. Амвросій Медіоланський, св. Ієронім, св. Августин і св. Григорій Великий, вчення яких про політику, а також церковну та світську владу істотно вплинуло на всі політико-правові середньовічні уявлення⁸.

Для правильного розуміння сутнісних основ християнської політичної доктрини варто насамперед звернутися до біблійних текстів⁹, а твори пізніших коментаторів і критиків використовувати надалі при потребі більш детального тлумачення головних ідей. Ще в Старому Заповіті знаходимо виразну відповідь священика Маттафії з Модіни, голови родини Макавеїв, на центральне питання пізніших століть щодо верховенства релігійних настанов над законами світської влади (1 Мак. 2: 19-22): «Навіть якби всі народи в державі царській послухалися царя й усі до одного відступили від своєї батьківської віри і прийняли його накази, я з моїми синами й братами буду пильнувати Союз батьків наших. Хай Бог боронить, щоб ми покинули Закон і установи! Слів царських ми слухати не будемо, щоб відступити від нашої віри, чи то направо, чи наліво». Характерно, що священик Маттафія з роду Хасмонеїв відповів так сирійським чиновникам, які намагалися еллінізувати євреїв. Відповідь стала початком повстання 166-160 рр. до н.е., внаслідок якого Селевкідська держава Антіоха IV Епіфана фактично втратила адміністративний контроль над єврейським народом. Юдея отримала незалежність на ціле століття, аж до завоювання Єрусалиму Помпеєм у 63 р. до

⁶ Феномен релігії у творах античних і середньовічних мислителів. За ред. В. О. Балуха. Чернівці: Рута, 2012. 303 с.

⁷ Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 14-15 трав. 2013 р. Редкол.: О. П. Чучалін (голов. ред.), В. П. Паєвський. Умань: Видавець Сочінський, 2014. 145 с.

⁸ Себайн Дж. Г., Торсон Томас Л. *Історія політичної думки*. К.: Основи, 1997. С. 176-195.

⁹ Див.: *Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту* (в перекладі отця Івана Хоменка). Рим: Видавництво ОО Василіян, 1963. 1464 с.

н. е., тоді як династія Хасмонеїв зберігала сан першосвященників аж до 37 р. до н. е. (початку правління ідумеянина Ірода I Великого).

Розвивають такий підхід також інші старозаповітні персоналії, хоча й не дуже часто – в оригінальних текстах книг Макавеїв, написаних грецькою мовою, та книги пророка Даниїла, написаної давньоєврейською та арамейською мовами, відзначаємо значну кількість та чи не найбільшу концентрацію політичних понять з усіх книг Святого Письма¹⁰. Цікавими, зокрема, у цьому контексті є рядки з есхатологічного пророцтва Даниїла (Дан. 7: 27): «І царство, влада й велич царств, які по всьому піднебесі, будуть дані народові святих Всевишнього, царство якого – царство вічне, і всі держави будуть йому служити і коритись». Тут автор не лише утверджує верховенство Божих інституцій над людськими, але й *робить це за допомогою категорій, які згодом будуть визначати зміст і спрямування середньовічного політичного дискурсу*. Про пророка Даниїла прямо згадує Христос (Мт. 24:15-16, Мт. 28:18-19 пор. з Дан. 7:14), на слова цієї книги є посилання в тексті синоптичних Євангелій, її часто цитують перші християнські автори. Сьогодні прийнято вважати, що її друга частина могла бути написана в розпал переслідувань юдеїв Антіохом Епіфаном, тоді як автор книг Макавеїв (в якій містяться найбільш давні згадки про її зміст) вважає видіння Даниїла пророцтвом про його час, що свідчить про більш раннє походження книги пророка Даниїла.

Втім, значення цієї книги для дослідників історії політичної думки зумовлене не тільки її месіанськими мотивами та особливим місцем у християнській традиції, так як у ній зустрічаємо образи Бога, Месії як «Сина Людського» (Дан. 7:13), Його вічного царства, вищих і нижчих ангелів, побачені пророком у яскравому видінні. Водночас, пророк також розповідає про воскресіння мертвих, триразову молитву, необхідність посту та інші вірування, характерні вже для Нового Заповіту. Саме пророку Даниїлу належать відомі політичні метафори про велетенську статую на глиняних ногах – символ великого царства, приреченого на руйнування, про тлумачення сну Навуходоносора (Дан. 2:31-35), про напис на стіні «обчислено, зважено та розділено» під час бенкету вавилонського царя Валтасара, який означав завоювання Вавилону персами у 539 р. до н.е. (Дан. 5: 5-29), та багато інших відомих політичних символів і художніх сюжетів, які цілком можна

¹⁰ Див.: *Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту* (в перекладі отця Івана Хоменка). Рим: Видавництво ОО Василіян, 1963. 1464 с.

використовувати для опису сучасних політико-правових реалій у світових «супердержав».

Основною ж політичною ідеєю Нового Заповіту, яка була новою для того часу і залишається актуальною і сьогодні, можна вважати ідею рівності всіх людей незалежно від статі, національності, статусу та майнового стану. Про це, долаючи супротив навернених у християнство юдеїв і змінюючи традиційне для всіх стародавніх держав уявлення про соціальну нерівність, чітко говорить апостол Павло у своїх посланнях (Гал. 3:28; Кол. 3:11): «Нема юдея ані грека, нема невільника ні вільного, немає ні чоловіка ані жінки, бо всі ви одно у Христі Ісусі».

Сутність християнської політичної доктрини добре характеризує відома відповідь Ісуса на провокативне запитання фарисеїв (Мт. 22:21; Мк. 12:17; Лк. 20:25): «Віддайте, отже, що кесарево – кесареві, а що Боже – Богові», яка водночас вщент руйнує поширені закиди проти християн – заклики до несплати податків, неповаги до влади та інші. Розвиваючи цю думку, апостол Павло викладає у посланні до римлян положення, яке виразно та влучно окреслює *режим взаємодії християн і політичної влади* (Рим. 13:1-7): «Кожна людина нехай кориться владі вищій: нема бо влади, що не була б від Бога; і ті, існуючі влади, установлені Богом. Тим то, хто противиться владі, противиться Божому велінню, а ті, що противляться, самі на себе суд стягають. Начальники бо страшні не тим, що добро, а тим, що зло чинять. Хочеш не боятися влади? Чини добро, і будеш мати похвалу від неї; вона бо – слуга Божий, тобі на добро. А як ти чиниш зло, то бійся, бо не дарма меч носить; вона – Божий слуга, що відомщає і карає того, хто чинить зло. Тому треба коритися не тільки ради кари, але й ради сумління. Через це бо платите й податки, бо то службовці Божі, що лише того й пильнують. Тож дайте кожному належне: кому податок – податок, кому мито – мито, кому острах – острах, кому честь – честь».

Імовірно, що апостол Павло (власне, як і Сенека¹¹ та деякі інші античні мислителі, які стали передвісниками філософського обґрунтування християнського віровчення¹²), не розглядав державу як найвищу реалізацію моральної досконалості та вважав закон і примус необхідними в недосконалому суспільстві. Можна зробити висновок, що на думку апостола

¹¹ Див.: Сенека Луцій Анней. *Моральні листи до Луцілія*. К.: Основи, 1999. 608 с.

¹² Корнієнко В. Сенека Луцій Анней. *Історія політичної думки*: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. С. 582-583.

Павла основне завдання держави полягає в тому, щоб заохотити добро та приборкати зло, яке є результатом гріховності людини. Втім, йому належить низка інших важливих суспільно-політичних ідей. Зокрема, вислів «хто не працює, хай не їсть», який на пострадянському просторі сприймається як культурне надбання новітнього часу, насправді належить апостолу Павлу. Крім того, багато ідей, які згодом у зміненому вигляді з'явилися в різних політичних доктринах, запозичені саме зі Святого Письма¹³.

Таким чином, поступово формується вчення про два типи обов'язків та інституцій – світських і духовних, відповідних розумінню двоїстої природи людини, що згодом вилилося в *ідею про роздвоєне підданство та концепцію двох мечів*.

Пошана до законної влади була обов'язком, знехтувати котрим не міг жодний християнин, крім тих випадків, коли існувала пряма суперечність між сповіданням віри та вимогами можновладців. Разом з тим, пізніші християнські праці вносять корективи й доповнення в розуміння встановленої Богом істинної та справедливої влади.

У ранньому періоді поширення християнства, як зазначає Владислав Сасін¹⁴, були сформульовані принаймні дві крайні позиції з питання про відносини між Церквою та державою. Одну з них представляв *Кипріян Картагенський*, який стверджував, що порятунку немає не тільки поза вірою Христовою а й стояв на тому, що поза Церквою, бо «не може досягти Царства Божого той, кого покинула Церква, призначена панувати». Виступаючи за одноступіньність не тільки релігійну, а й соціальну, він проголошував невіруючу людину ворогом як Церкви, так і держави.

З точки зору мислителя, Церква займає певний політичний простір, вимагаючи повної лояльності щодо себе як носія святості та непогрішності, причому лояльності вищого порядку, ніж щодо держави: *проти Церкви всі ті, хто не за неї, тоді як за державу всі ті, хто не проти державності*. Домагання держави і Церкви прямо протилежні, на додаток до цього цей дуалізм є непорушним та сталим. Інша позиція була виражена *Євсевієм Кесарійським*, придворним істориком імператора Костянтина, автором першої «Історії Церкви». *Євсевій висловив ідею, що християнство було підготовлене усім попереднім*

¹³ Див.: *Біблія. Святе Письмо Старого та Нового Завіту* (в перекладі отця Івана Хоменка). Рим: Видавництво ОО Василіян, 1963. 1464 с.

¹⁴ Сасін В. О. Політичні парадигми вчення святого Августина: співвідношення «церква-держава» і проблема «панування-підкорення» в суспільстві. *Аннали юридичної історії*. 2017. Т. 1. Випуск 1. С. 88-92.

розвитком культури. На його думку, держава в особі Римської імперії виступає як знаряддя Божественного Провидіння і призначене для порятунку людства й побудови Царства Божого на землі. Доля Церкви й держави нероздільні, і в перспективі гряде повне об'єднання духовної та світської інституцій¹⁵.

Незважаючи на гоніння юдейської старшини та переслідування римської влади, попри висміювання з боку елліністичних філософів та абсурдні звинувачення неосвіченого простого люду в страшних містеріях, християни провадили активну місіонерську діяльність. Проповідування Євангелія, хоча й було ризикованим для свободи, безпеки та життя віруючих, мало на меті відкрити апостольське вчення не лише юдеям і вузькому колу наближених до них язичників, але і всім народам, людям різних верств, світогляду та національності.

Щоб подолати несприйняття освіченої частини населення, треба було продемонструвати істинну сутність християнства, викласти істини віри в доступний для тогочасної культурної еліти спосіб. Це стало головним завданням *апологетів* (від гр. *άπολογία* – виправдання, тобто захисна промова), тобто *спадкоємців апостолів*, які писали твори для обґрунтування християнського віровчення.

Найбільш відомі твори таких апологетів, як Аристід Афінський, Кодрат Афінський, Аристон Пельський, Юстин Великий, Теофіл Антіохійський, Афінагор Афінський, Мелітон Сардійський, Клавдій Аполлінарій, Мільтіад, Тертуліан, Ермій, Іринеї Ліонський, Татіан, Пантен, Климент Олександрійський, Оріген та інших перших християнських письменників, які зробили значний внесок у формування *доктрини християнської церкви*, одночасно захищаючи християнство від язичництва та світоглядних концепцій античних філософів і використовуючи красномовне багатство тогочасної літературної традиції¹⁶.

Першими грецькими апологетичними творами в християнській історико-церковній традиції вважаються *звернення до імператора Адріана*, які вірогідно належать Кодрату та Аристиду з Афін, а також християнські диспути, з яких найбільш раннім є «Диспут Ясона з Папіском про Христа», написаний Аристоном у II ст. У цьому ж столітті працював *Юстин Філософ*, якому

¹⁵ Сасін В. О. Політичні парадигми вчення святого Августина: співвідношення “церква-держава” і проблема “панування-підкорення” в суспільстві. *Аннали юридичної історії*. 2017. Т. 1. Випуск 1. С. 89.

¹⁶ Див.: *Многоценная жемчужина: переводы. Антология*. Пер. Сергей Аверинцев. Киев: Дух і літера, 2004. 450 с.

належить «Діалог з Трифоном-юдеєм» (запис диспуту з вченим рабином Трифоном, бл. 135 р.), а також дві «Апології» (виклад християнського віровчення, покликаний захистити віруючих від переслідувань за саму належність до спільноти, а також перший опис таїнств у стародавній церкві, адресовані римським імператорам і сенату, бл. 150 і 161 рр.).

Аполлінарій, Мільтіан, Мелітон, Афінагор, а особливо Татіан у своїх книгах захищали християнство та критикували язичницьку культуру. Зокрема, політичні ідеї Мелітона викладені в апологетичній роботі «Книжка до Антоніна» (або «Апологія», бл. 170 р.), адресованій імператору Марку Аврелію, в якій вперше розглядається проблема взаємовідносин церкви та держави на прикладі християнства та Римської імперії. Розвиваючи цю тему, Афінагор у своєму «Проханні за християн» (бл. 177 р.) обґрунтовував нерозумність переслідування християн¹⁷, також у своїх інших творах він висловлював і підтримував ідею передавання престолу у спадок.

Апологетичні мотиви присутні як у новозавітних текстах, так і в промовах, звернених до юдеїв і язичників, які збереглися в мученицьких актах. Ґрунт для християнської апологетики підготували апологетичні твори еллінізованих юдейських філософів і теологів – насамперед, Філона Александрійського, котрий поєднував елементи вчень Піфагора, Платона та стоїків з істинами Старого Заповіту, а також Йосифа Флавія – іншого представника юдейської традиції, творчості якого належить визначне місце у становленні християнської апологетичної літератури.

Так, Йосиф Флавій – видатний історик, перекладач, військовий діяч, який жив і працював при дворі римських імператорів, залишив дуже важливу для сучасності творчу спадщину. Основними працями Йосифа Флавія були «Юдейська війна», «Автобіографія» та «Юдейські старожитності» (апологія «Проти Апіона»), написані грецькою мовою у другій половині I ст. Описуючи війну між римлянами та євреями, руйнування Єрусалиму, він ознайомлював античний світ, насамперед, греків і римлян, з визначними подіями єврейської історії та основними віхами в суспільно-політичному процесі до сучасного йому періоду.

У своїх працях він намагався подолати поширені в Римській імперії упередження проти єврейського народу через опис його історії та культури, захищав Мойсея та його законодавство, а також згадував про особу Ісуса Христа

¹⁷ Афинагор. Прощение о христианах. Пер. П. Преображенского. *Сочинения древних христианских апологетов*. СПб.: Алетейя, 1999. С. 53-125.

та перші християнські спільноти. Християнські вчителі церкви посилаються на нього, як на визнаного авторитета.

При цьому зусилля всіх наступних християнських письменників, спрямовані на те, щоб показати, що істини одкровення з'явилися спочатку в Старому Заповіті, мали на меті не лише біблійне обґрунтування тієї або іншої доктрини. Насамперед було важливо продемонструвати переваги християнського віровчення на основі його давності, адже для античної системи світоглядних координат фактор давності був надзвичайно вагомим і надавав цінності будь-якій системі поглядів.

Відповідаючи на глузування освічених кіл і звинувачення римського філософа Цельса в тому, що християни – «темні й відсталі люди», апологети вирішили перетворити філософію, за виразом Климента Александрійського (творчу спадщину якого вивчали такі відомі спеціалісти як Ш. Фрепшель, К. Мондесерт, Г. Барді, Е. Озборн, С. Лілла, Р. Толлінгтон), на «істинне богослов'я». Зокрема, у праці Еріка Озборна «Філософія Климента Александрійського»¹⁸, як і в українських дослідників проблематики¹⁹, відзначається повнота відображення впливів концепцій грецької філософії, для прикладу, на бачення проблеми «Афіни та Єрусалим» цього видатного вчителя Орігена²⁰, який фактично визначив спрямованість поглядів останнього на низку філософських, моральних і політико-правових проблем у їх християнському осмисленні.

Не дивно, що вже творча спадщина власне Орігена, з якої найбільш відомі та цитовані його трактат «Про начала» (230 р.) та 8 книг апології «Проти Цельса» (249 р.)²¹, нічим не поступалася найкращим зразкам античної філософії. Крім того, полеміка того часу визначила спрямованість усього подальшого філософсько-політичного та філософсько-правового дискурсу, іноді «реінкарнуючись» в дуже несподіваних формах, як-от сучасна доктрина

¹⁸ Див.: Osborn E. *The Philosophy of Clement of Alexandria*. Cambridge: Cambridge University Press, 1957. Volume 1. 206 p.

¹⁹ Див.: Качмар С. Л. *Проблема співвідношення віри і розуму в східній патристиці: історико-філософський і логіко-структурний аналіз*. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук за спец.: 09.00.05 – історія філософії. Л.: НУ «Львівська політехніка», 2014. 191 с.

²⁰ Качмар С. Л. Проблема співвідношення віри і знання в ученні Климента Александрійського. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2013. Вип. 17. С. 102-108.

²¹ Див.: Ориген. *О началах. Против Цельса*. СПб.: Библиополис, 2008. 792 с.

політичного нейтралітету²², відповідно до якої уряди повинні неупереджено ставитися до всіх різновидів моральних настанов, конкуруючих один із одним²³.

Таким чином, християнство перевершило філософські вчення, як відзначав Юстин, даючи «більш глибокі та божественні» пояснення деяких питань, ніж поети та філософи. При цьому, С. Л. Качмар та інші дослідники відзначають, що в перших апологетів детальніше, ніж у їхніх попередників, тобто мужів апостольських, розроблене бачення проблеми співвідношення віри та розуму, проте зазначена візія ще не може бути визначена в якості концептуальної. Так, Юстин говорить про те, що є підстави стверджувати про існування двох розумів, один з яких спрямований на пізнання Бога через пряме Одкровення від Бога, а інший – на пізнання Бога через творіння. Пізнання Бога через творіння, за Юстином та іншими апологетами, було доступним і нехристиянам²⁴, тому, зокрема, і грецькі філософи були близькими до пізнання істини.

Вітчизняні дослідники проблематики зазначають, що попри різне ставлення до «грецької мудрості», усі апологети називають християнство «нашою» філософією²⁵. Таким чином, богослови раннього Середньовіччя визнають між цими двома «напрямами» не лише певну спільність, але і простежують деяку залежність від античної філософії у теоретичному обґрунтуванні власної теології.

Всупереч Юстину, інший відомий апологет – *Tatian* формулює значно менш поширену в історії християнства формулу, котра не бажає бачити жодних досягнень давньогрецьких мислителів²⁶. Найвідомішим представником цієї традиції був західний апологет *Тертуліан*, про бачення яким сутності імператорської влади буде йтися далі. Поки що продовжимо розгляд спадкоємності поглядів Климента Александрійського та Орігена, пригадавши їх істотну схожість.

²² Павлишин О. В. Доктрина неприйняття ідеалів. *Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник*. За наук. ред. Н. М. Хоми. Л.: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 82.

²³ Павлишин О. В. Розмежування політики та моралі у сучасних філософсько-правових теоріях. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 8 т.* Т. VIII. К.: Атіка, 2014. С. 886-887.

²⁴ Качмар С. Л. *Проблема співвідношення віри і розуму в східній патристиці: історико-філософський і логіко-структурний аналіз*. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук за спец.: 09.00.05 – історія філософії. Л.: НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 158.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 159.

Щоправда, заради справедливості доречно зазначити, що Оріген не зміг цілковито дотриматися принципу співвідношення віри та знання, виробленого Климентом Александрійським, а деякі дослідники, як ось А. В. Дмитрієвський, навпаки – навіть стверджують, що сам принцип співвідношення віри та розуму Климента був причиною відходу Орігена від ортодоксії²⁷. Утім, це питання потребує окремого детального розгляду в контексті спеціального порівняльного аналізу творчості представників александрійської школи.

Відповідаючи на найбільш актуальні політичні питання сучасності, Оріген у своїх працях використав близьке до стоїків розрізнення між *«всезагальним законом природи»* та *«писаним законом полісу»*, щоб виправдати відмову християн підпорядковуватися ідолопоклонницьким законам народів, в т. ч. й римського. Оріген був одним із перших, хто обґрунтовував право на опір тиранії, апелюючи до природного закону.

Як вважали апологети, Римська імперія та християнство не повинні протистояти одне одному. Зокрема, за словами Мелітона, *співпраця цих двох структур принесе велике благо для імперії*. Пояснюючи присутність благородних елементів у дохристиянських віруваннях, Тертуліан використовував ідею *«природного закону»*, який у засудженні морального зла збігався з християнським одкровенням, водночас він згадував, що *християни моляться за процвітання імперії, а також стверджував, що імператора «настановив наш Бог»*.

З одного боку, апологети захищали християн від звинувачень у страшних злочинах та розкривали сутність віровчення без домислів і перекручень, з іншого – вимушені були демонструвати лояльність до влади, піддавати осуду антидержавні настрої та певною мірою долучатися до діяльності політичних інституцій.

Не всі автори апологетичних текстів були визнані святими або вчителями церкви, оскільки не завжди їхні погляди відповідали затвердженим пізніше догматам католицької віри. Для прикладу, Тертуліан і Оріген наприкінці життя впали в єресь і були відлучені від церкви, однак їхній вплив на формування теології загалом і християнської політичної доктрини зокрема, переоцінити складно²⁸.

²⁷ Там само. С. 21.

²⁸ Див.: Павлишин О. В. Християнська політична доктрина. Світська та духовна влада у вченнях Отців Церкви. *Історія політичної думки. За заг. ред. Н. М. Хоми*. Л.: «Новий світ – 2000», 2016. С. 123-138.

Наступною особою, вартою уваги в контексті висвітлення християнських політико-правових уявлень в епоху Середньовіччя, є *св. Амвросій* (Аврелій Амвросій, Амвросій Медіоланський або Міланський) – великий західний вчитель церкви, єпископ Медіоланський, з авторитетом якого вимушені були рахуватися навіть римські імператори. Юрист за освітою, який вільно володів ораторським мистецтвом, латиною і грецькою мовою, *св. Амвросій* всіляко опирався обранню єпископом, однак згодом прославився блискучими проповідями – про одну з таких потім згадував вражений *св. Августин*. Основними працями видатного богослова є «Про віру» (5 книг, 380 р.), «Про Святого Духа» (381 р.), «Про покаяння» (2 книги, бл. 388 р.), «Про обов'язки слуг Господніх» (бл. 389 р.), «Про таїнства відродження або філософії» (фрагменти цієї праці збереглися тільки у цитатах *св. Августина*), численні тлумачення Євангелія, «Слова» та понад 90 листів-послань.

На думку *св. Амвросія* людина, як найвеличніше творіння Боже, від початків мала власну волю та свободу обирати, але гріхопадіння викривило її початкову природу, яку «заразила» вина, що перейшла на всіх нащадків. Разом із тим, у суспільному житті справедливість визначає всі людські відносини, «обіймає» їх, вони тримаються головним чином на двох началах – справедливості та благодійності, яку він також називає щедрістю та доброзичливістю – її треба проявляти і під час війни, і під час миру.

Зло не має об'єктивної природи та походить від нашої волі – це вільне ухилення від добра та чеснот, тобто наш дух є творець вини. Христос, зійшовши у пекло, власною смертю викупив усі покоління людей від «боргової розписки» перших людей, що згрішили, і відновив їх у попередніх правах. Подібне релігійно-моральне переродження гріховної природи людини – це наслідок жертвовного подвигу Христа. *Св. Амвросій вважає, що плоди цієї спасительної справи Христа можуть бути засвоєні людиною тільки в церкві, заснованій самим Господом, яку він називає Градом Божим або Небесним Градом*. Церква повинна мати перевагу в тлумаченні не лише істин віри, але й основ духовного життя, бути автономною в духовних справах інституцією, існуючи на протигагу цьому світу, який він іменує *градом земним*. Таким чином, *св. Амвросій визначив спрямування теологічних пошуків і міркувань св. Августина*. Одним із інших великих учителів церкви, які визначили «подих епохи» у світоглядному сенсі, є *св. Григорій Богослов* (Григорій Назіанзін або Григорій Назіанський) – видатний візантійський теолог, константинопольський патріарх, якому належить 243 (за іншими даними, до 245) листів, 408 (за іншими

даними, до 507) духовних віршів і 45 проповідей. Основними працями богослова є «П'ять слів про богослов'я» (380 р.), поеми «Про себе самого та єпископів» (381 р.) та «Про своє життя» (382 р.).

Перебуваючи в Афінах, у другій половині 4 ст. св. Григорій Богослов познайомився з імператором Юліаном, якого в одному з листів називає «найкращим другом і ровесником, що слухав з ним одні уроки та одних вчителів», а в іншому – «найобдарованішим у слові». У двох працях – першому (4 Слово)²⁹ та другому (5 Слово, бл. 365 р.)³⁰ «Викривальних словах на царя Юліана» великий візантійський ритор залишив живе зображення цього ворога та переслідувача церкви – імператора на прізвисько «Відступник», який зрікся християнства та намагався відродити дохристиянські вірування в Римській імперії у 361-363 рр.

Важливі ідеї щодо благодійності та милосердя від влади Григорій Богослов висловив у 14-му слові «Про любов до бідних»³¹, а щодо необхідності не лише релігійних, але й світських заходів проти вільного поширення аполінаріанської ересі – у листі до Нектарія. Ймовірно, що *едикт імператора св. Феодосія 388 р. проти єретиків*, який забороняв, зокрема, аполінаріанам проводити зібрання та мати єпископів, був виданий під великим впливом праць св. Григорія Богослова. Найдавніші кириличні переклади праць християнського мислителя датуються X ст.

Найбільш відомим зібранням, на яке посилаються дотепер і в якому викладені соціально-політичні погляди мужів апостольських, Отців Церкви та багатьох інших християнських письменників, вважається «Повний курс патрології» (*Patrologiae Cursus Completus*) – монументальний проект французького священика XIX ст. Жака-Поля Міня, до якого входить «Латинська патрологія» (217-томна серія), «Грецька патрологія» (161-томна серія) та «Орієнтальна патрологія», видана послідовниками Міня вже після його смерті.

²⁹ Див.: Григорій Богослов. Слово 4. *Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского*: Т. 1–2. Санкт-Петербург: П. П. Сойкин, 1912. Т. 1. 680 с. Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/?Grigoriy_Bogoslov/slovo=4

³⁰ Див.: Григорій Богослов. Слово 5. *Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского*: Т. 1–2. Санкт-Петербург: П. П. Сойкин, 1912. Т. 1. 680 с. Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/?Grigoriy_Bogoslov/slovo=5

³¹ Див.: Григорій Богослов. Слово 14. *Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского*: Т. 1–2. Санкт-Петербург: П. П. Сойкин, 1912. Т. 1. 680 с. Режим доступу: http://azbyka.ru/otechnik/?Grigoriy_Bogoslov/slovo=14

Єдине повне зібрання творів св. Григорія Богослова (так само, як і багатьох інших християнських мислителів) міститься саме у 35-38 томах даного видання. У спеціальній літературі і сьогодні можна зустріти посилання на серії *Patrologia Latina* (PL), *Patrologia Graeca* (PG) та *Patrologia Orientalis* (PO), які завдяки відносній доступності та наявності у більшості академічних бібліотек донині широко використовуються науковцями.

Слід зауважити цікавий факт: політико-правова культура раннього Середньовіччя значно менше розглядалася науковцями в історико-юридичному вимірі, ніж політико-правові й інші погляди середньовічних мислителів у період схоластики, що є відносно добре дослідженими сучасними вітчизняними вченими (А. О. Баумейстер, В. Б. Ковальчук, В. В. Котусенко, В. М. Кравченко, В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко, О. О. Сербін, П. А. Содомора та ін.), як, для прикладу, різні аспекти вчення св. Томи Аквінського³² чи інших схоластів.

У зв'язку із зазначеним вище, навряд чи можна залишити поза увагою також і погляди перекладачів Святого Письма, які увійшли в історію. Так, св. Ієронім (Софроній Євсевій Ієронім або Ієронім Блаженний Стридонський у східній традиції) – Учитель Церкви, пустельник і аскет, якого християни шанують як на сході, так і на заході, покровитель перекладачів. Він написав праці «Про знаменитих мужів» (інший варіант перекладу твору – «Про чудових мужів», у ньому пропонується огляд життя 135-ти християнських письменників), «Хроніка», а також понад 120 листів. Утім, відомий Святий Ієронім насамперед як творець латинського тексту Біблії (автор латинського перекладу Старого Заповіту та редакції латинської версії Нового Заповіту), що на Тридентському соборі 1545-1563 рр. був проголошений офіційним.

Продовжуючи домінуючу традицію визнання чесноти покірності та смиренності, сумлінного та без нарікання служіння «отарі Христовій» (1 Кор. 9: 7), яка простежується від перших християнських спільнот і мужів апостольських, зокрема, Климента Римського³³, св. Ієронім вважав необхідним збереження колективного керівництва пресвітерів, захищаючи церкву від надмірного честолюбства. У своїх листах і посланнях до Євангелія він обґрунтовував рівність священників і єпископів, підкреслював утилітарний характер діяльності

³² Див.: Баумейстер Андрій. *Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання*. К.: Дух і Літера, 2012. 408 с.

³³ Бенедикт XVI. *Отці Церкви. От Климента Римського до святого Августина*. Пер. с ит. О. Хмелевская. М.: Издательство ББИ, 2012. VI+184 с.

та функціональну роль останніх. Учитель Церкви вважав, що коли один пресвітер був обраний для керівництва всіма іншими, це було зроблено, щоб зцілити розкол і запобігти розриванню церкви на частини різними особами, які бажали притягти її до себе. Разом з тим, він писав у 146-му посланні до Євангелія, що «навіть в Александрії з часів євангеліста Марка... пресвітери завжди називали єпископом одного, обраного з їх числа... Бо крім посвячення в чому полягає функція єпископа, що б не було в той же час і функцією пресвітера?», що актуально для багатьох віруючих і сьогодні. Тут принагідно слід відзначити, що із зрозумілих причин позиція св. Ієроніма надихає протестантів. Утім, обрання єпископів священиками зі свого кола за александрійським звичаєм, описаним Ієронімом, стало підставою і для деяких сучасних православних церков схвалювати та практикувати подібний спосіб освячення. Це уможлиблює автономізацію православних церков через релігійні або навіть соціально-політичні причини.

Св. Августин (Аврелій Августин, у східній традиції – Августин Блаженний) – християнський теолог і церковний діяч, один із західних Отців Церкви, єпископ Гіпона, основними працями якого є теологічно-політичний трактат «Про Град Божий» (оригінальна назва «*Про Град Божий проти язичників*», 22 книги, написані в період з 413 р. до 426 р.), автобіографічний твір «Сповідь» (13 книг, написані в період з 397 р. до 400 р.), а також твір «Про Трійцю» (388-395 pp.).

Під великим впливом св. Амвросія Медіоланського та його живого слова св. Августин переходить від маніхейства, скептицизму і неоплатонізму до християнства, надаючи теоретичному обґрунтуванню останнього раціональності та передавши йому всю гнучкість, виразність, яскравість і жвавість власної думки. Розпочавши з філософських діалогів на зразок творів Цицерона, після хрещення у 387 р. св. Августин написав ряд екзегетичних і релігійно-церковних творів, які за красномовством, стилем, і глибиною висловлених ідей дають вагомі підстави стверджувати, що християнська доктрина своїм розвитком значною мірою завдячує саме йому. *Найбільшу увагу в своїх працях видатний представник патристики звертає на проблему співвідношення добра і зла. Намагаючись з'ясувати витоки останнього, Августин Блаженний припускає, що головною його причиною та джерелом є людська свобода волі як передумова морального вибору людини.*

Відсутність добра там, де воно повинно бути за природою – таке тлумачення зла позбавляє його самостійної субстанціональної основи і

узгоджується з ідеєю Божого милосердя та любові. Зло – не окрема субстанція або матерія, а її недолік, псування, пошкодження, небуття там, де добро повинно бути, оскільки Бог є джерелом блага і все суще, яке може стати кращим, прямуючи до свого Творця, є добрим. Силою, яка значною мірою визначає спасіння людини та її прагнення до Бога, є Божественна благодать, що змінює людську природу, однак прийняття благодаті залежить *від людської волі* – так Августин утверджує важливість людського вибору при прийнятті будь-яких рішень, в т. ч. і політичних, і на довгі століття визначає характер не лише католицької теології (приблизно до XIII ст.), але й західноєвропейської філософської думки загалом.

Державна влада не надається для втілення людських помислів про справедливість, але вона може стати на шлях покращення соціальної природи завдяки християнізації населення і правителів. Ключову роль тут відіграє церковна спільнота і родина. Християнська сім'я покликана знаходити згоду із законами “*civitas*”, маючи на меті солідарне співіснування разом з усіма людьми. Цікаво, що ця думка дивовижним чином є співзвучною з ідеєю громадянського суспільства³⁴, фундаментальне теоретичне обґрунтування якої є надбанням пізніших епох³⁵.

Св. Августин також пропонує оригінальну концепцію часу, яку і сьогодні вважають теоретично цінною філософи та відповідно до якої у вічності немає часу, а от у світі він існує як міра руху та зміни. *Лінійна концепція історії (Августина вважають родоначальником філософії історії) визначає початком історичного процесу творення світу та завершує його вічним досконалим з'єднанням з Богом після другого пришествя Христа та Страшного Суду, виокремлюючи шість основних епох* (від Адама до Вселенського потопу, від Ноя до Авраама, від Авраама до царя Давида, від Давида до вавилонського полону, від переселення Божих людей у Вавилон до Христа, від народження Христа до Апокаліпсису – Об'явлення Івана Богослова, в якому відображені есхатологічні ідеї). Ідея морального прогресу (від гріхопадіння до моральної досконалості, яку людство здобуває в благодаті) надає сенсу всій людській історії.

³⁴ Карась А. Ф. *Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія*. К.-Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

³⁵ Див.: Павлишин О. В., Муранова В. В. *Історія розвитку ідеї громадянського суспільства та методологія дослідження (епоха Відродження та Нового часу)*. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 8 т. Т. VIII*. К.: Атіка, 2014. С. 374.

Для дослідників історії політичних і правових уявлень зміст цієї, на перший погляд, суто натурфілософської концепції має важливе значення: якщо в епоху Античності час мав циклічну схему, і розвиток держав уявлявся нескінченно перехідним від однієї форми правління до іншої, то з утвердженням християнської картини світу час «розпрямляється» і набуває певного напрямку: від створення світу до Страшного суду.

У зв'язку з таким уявленням, розвиток усього світу, у тому числі і політичної його складової, виявляється підпорядкованим єдиній меті, яка задана Творцем світу. Кожне явище, кожна істота виконує свою частину визначеного завдання, зміст якого в цілому є зрозумілий і підвладний тільки Творцю. У цій системі всі явища світу уявляються взаємопов'язаними і взаємозалежними. Виникає концепція «великого ланцюга буття»: усі явища світу пов'язані між собою як ланки одного ланцюга: і розлад, і дисгармонія в окремій ланці неминуче позначається на інших. Однак, при цьому, св. Августин як яскравий представник епохи Середньовіччя, закладаючи основи тогочасного розуміння політико-правових засад регулювання суспільного життя, інтерпретує свободу як основу і початок самої людини та джерело блага в суспільстві³⁶.

Як пише Владислав Сасін, св. Августин розумів, що Церква має постулювати і вирішити для себе проблему панування, котра не може бути знята одним тільки покладанням надії на пришествя Христа, оскільки Церква виступає вже як інституційний чинник тривалої дії. Тому він прагне уникати як *крайнощів жорстокого протиставлення Церкви і держави Кипріяна*, так і *теократичного ототожнення їх Євсевієм й константинопольськими теологами*.

І хоча Августина не можна вважати політичним мислителем у власному розумінні цього слова, але все ж таки проглядається виокремлення двох найважливіших проблем світоглядно-політичного характеру: по-перше, питання про те, як можливе співіснування Церкви і держави, що знайшло своє відображення у вченні святого Августина про два Гради; по-друге, проблеми панування в її теологічно-філософському та політико-правовому вимірі.

Вчений робить висновок, що істина людського існування реалізовується не в обох античних філософах (Платон, Аристотель) державах-полісах, а в християнській католицькій релігії та Церкві. Досконалість людини не в тому, що

³⁶ Див.: Павлишин О. В., Муранова В. В. Історія розвитку ідеї громадянського суспільства та методологія дослідження (епоха Відродження та Нового часу). *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 8 т. Т. VIII. К.: Атіка, 2014. С. 370-374.*

вона є (знову ж таки, за античною традицією) суспільною істотою, а в тому, що вона є індивідуальною істотою, що реалізує божественне провидіння. Праведне буття людини – не політичне, але релігійне, що виражається в безпосередньому відношенні людини до Бога і любові Бога до неї³⁷.

У трактаті «Про град Божий» весь світ уявляється як одне велике царство, правителем якого є Бог, що у зв'язку з гріховністю людини розпадається на два зовсім різних гради – град земний і град Небесний. У першому переважає прагнення до землі та плоті, а в другому – до неба та духовності, що є причиною їхньої постійної боротьби, яка повинна закінчитися повною перемогою та торжеством граду Небесного.

У своєму головному творі, присвяченому політичним інституціям вищого порядку, св. Августин намагається дати відповідь наріканням язичників, які звинувачували християн у всіх нещастях Римської імперії³⁸. Він стверджує, що «ніколи раніше ніякі війни не велися так, щоб переможці помилували переможених заради богів тих, кого перемогли» (св. Августин має на увазі вестготські племена Аларіха, які під час завоювання Риму у 410 р. зберегли життя християнам) та пише про «земний град, який, прагнучи до панування, сам перебуває під владою цієї пристрасті до владарювання, хоча йому й поклоняються народи», аналізує істинні причини занепаду Риму.

Таким чином, св. Августин (Августин Блаженний у східній традиції), творчість якого називають вершиною латинської патристики, виводить град небесний від Авеля, тоді як град земний – від Каїна. Він ставить проблему їхньої взаємодії, стверджує можливість оновлення другого в контексті християнських чеснот, адже всі форми правління повинні підкорятися Богу та шанувати людину. Прагнення до панування призводить до виродження влади, яка перестає бути гідною того, щоб їй підпорядковуватися, народжує тиранів і кліки замість монархів і аристократії. Несправедлива держава, яка не поважає релігію, гине.

Вічний закон, який є виразом божественного розуму та волі, визначає *природне право*, «вписане Богом у серця людей», згідно з яким повинні жити християнські спільноти, однак через гріховність людини склався інший тимчасовий «природний порядок» людського життя, в якому існують

³⁷ Сасін В. О. Політичні парадигми вчення святого Августина: співвідношення «церква-держава» і проблема «панування-підкорення» в суспільстві. *Аннали юридичної історії*. 2017. Т. 1. Випуск 1. С. 88-92.

³⁸ Августин Аврелій. *Сповідь*. Передм. і прим. П. О. Ніколова. Х.: Фоліо, 2011. 346 с.

відносини підпорядкування та рабства. Так, св. Августин обґрунтовував і виправдовував майнову нерівність людей, яку вважав неминучою в соціальному житті, а тому безглуздо прагнути до зрівняння багатств у цьому світі, однак перед Богом усі є рівними, тому він закликав жити в мирі та виконувати міжнародні договори. Держава є покаранням за первородний гріх – як система панування одних людей над іншими вона забезпечує правопорядок, захищає громадян від зовнішніх ворогів і допомагає церкві боротися з ересю. Таким чином, вона призначена для виживання в цьому світі, а не для досягнення щастя і блага, що можливі тільки у справедливій державі, яка є християнською. Божа держава, відображенням якої є християнська церква, та світська держава, прообразом якої є Рим (царство зла та гріха), існують паралельно, як і егоїстичні та моральні мотиви. Цей символічний вираз боротьби двох видів любові – «любові до себе, доведеної до зневаги до Бога» та «любові до Бога, доведеної до нехтування собою» визначив інтерпретацію основ взаємодії держави та церкви в багатьох подальших християнських дослідженнях³⁹.

На думку св. Августина, справедливою є тільки війна, яка має законні причини, тобто була розпочата для захисту від ворогів. Характерно, що св. Августин вважає, що замість світової Римської держави кращим було б існування багатьох менших за розмірами «правлінь народів» (національних держав), які б підтримували мирні та добросусідські відносини, і тлумачить сутність держави як інструменту примусу, виводить обґрунтування її необхідності з такої основної причини, як гріховність людини, здатність її до зла⁴⁰.

Церква – це наділена великою силою організована інституція, котра істотно впливає на суспільне життя за допомогою власних імперативів, вона тлумачить Святе Письмо і Божу волю в конкретних справах, тому християнська мораль і церковні настанови мають важливе значення для належного функціонування держави. Відомо, що погляди св. Августина на політику, державу та церкву згодом, у середньовічній схоластиці, розвинув Іоанн Солсберійський у своєму політико-правовому вченні, викладеному в трактаті «Полікратік».

³⁹ Марру Анри-Ирене. *Святой Августин и августинианство*. Пер. О. В. Головая. Долгопрудный: Вестком, 1999. 207 с.

⁴⁰ Див.: Павлишин О. В., Муранова В. В. Історія розвитку ідеї громадянського суспільства та методологія дослідження (епоха Відродження та Нового часу). *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 8 т. Т. VIII. К.: Атіка, 2014. С. 370-374.*

Крім того, при розгляді політико-правових уявлень Отців Церкви не можна оминати увагою творчість *св. Іоанна Златоуста* – видатного теолога та полеміста, який відомий нам насамперед як блискучий проповідник. Менше досліджено те, що цей константинопольський патріарх, один із вселенських учителів церкви (разом із Василієм Великим і Григорієм Богословом) безкомпромісно вказував імператору на потребу діяти згідно вчення Христа.

Св. Іоанн Златоуст (Золотоустий) відомий також як укладач відомого та актуального досьогодні чину літургії, автор книги «Про священство» та низки тлумачень на біблійні тексти, ряду апологетичних і повчальних творів⁴¹. На особливу увагу в контексті проблематики статті заслуговує його праця «Порівняння влади, багатства та переваг царських з істинною і християнською мудрістю чернечого життя», яку він написав під час усамітнення в пустелі.

Цей знаменитий християнський оратор не був винятково «внутрішньоцерковним» мислителем, його погляди стосувалися багатьох загальносуспільних справ. Св. Іоанн Златоуст наголошує на тому, що всяка влада від Бога, отже, їй потрібно підкорятися. Царські настанови мають характер належних і необхідних приписів, вони дані «у нагороду добрим і на кару злим». При цьому духовенство має перевагу перед царською владою, дія якої обмежена лише громадськими справами, адже «священство настільки вище царської влади, наскільки велика відстань між плоттю і духом», а «світський закон не має стояти вище божественного». Церква повинна опікати бідних і нещасних, а також закликати політичну верхівку суспільства жити за заповідями Божими.

З одного боку, заколоти не схвалюються Господом, оскільки «якщо корабель позбавляєш керманича, ти губиш саме судно», з іншого – не кожен володар заслуговує на таку поставу народу, а лише «істинний цар» – «той, хто панує над гнівом, заздрістю і насолодами, хто усе підпорядковує Закону Божому, хто, зберігаючи вільний розум, не дозволяє пристрастям панувати над душею». Обов'язок християнина – це безумовна покора владі, яка дає можливість людям провадити спокійне життя, сплата податку, віддання належної честі та пошани. *Важливе значення для миру та порядку має ієрархія, бо «рівність честі породжує війну».*

На підготовленому св. Амвросієм та іншими Отцями Церкви ґрунті наприкінці V ст. виросла *концепція двох мечів папи Гелазія I*, відповідно до якої у

⁴¹ Іоанн Златоуст. К иудеям и эллинам, и еретикам; и на слова: «был зван Иисус... на брак» (Ин. 2:2). *Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского, в русском переводе.* СПб: СПб Духовная Академия, 1896. Том 2. Книга 2. С. 928–935.

справах релігійного характеру церковнослужителі мають відповідати за порушення перед церковним судом, а не перед світським. Відповідно до поглядів Гелазія I, концентрувати світську та духовну владу в одних руках на зразок язичницького суспільства не варто, втім кожна влада має потребу в іншій, адже «християнським імператорам єпископи потрібні для досягнення вічного життя, а єпископи без імператорських декретів не могли б впливати на хід мирських справ».

Можливо, не настільки виразно, як попередні мислителі, писав про владу *святий Григорій I* – шістдесят четвертий Папа Римський (590-604 рр.), праці якого нескладно сплутати з творчістю Григорія Ниського (бл. 335 – після 394) – брата св. Василя Великого і св. Петра Савостійського⁴². Цей видатний християнський теолог, відомий як *Григорій Великий* (у східній традиції – Двоєслов, Діолог або Діалогіст), не лише визнаний учителем церкви, але й істотно вплинув на становлення статутів чернечого життя.

Основними працями цього знаного богослова є «Пастирське правило»⁴³ (або «Пастирські настанови, 591 р.), «Моралії на Книгу Йова» (або «Моральні тлумачення» в 35 книгах,), «Бесіди на Євангелія» (40 бесід у 2 книгах, 593 р.), «Бесіди на Книги пророка Єзекіїля» (593 р.), «Тлумачення на Пісню пісень» (598 р.), «Діалоги» (або «Співбесіди про життя італійських отців і безсмертя душі» в 4 книгах, 594 р.), також відомо про понад 800 листів, зібраних у 14 книг.

Під тягарем архіпастирських клопотів він шкодував про залишення монастирського способу життя, однак у зв'язку із слабкістю світської візантійської влади Італії перед загрозою лангобардів, які на момент вторгнення в Північну Італію були переважно язичниками або аріанами, був вимушений займатися ще й політичними справами, тому мав добре уявлення про клопоти можновладців і міг з повним правом висувати вимоги морального характеру до урядників.

Вважається, що саме св. Григорій I своїми працями значною мірою сформував новий християнський Захід⁴⁴. Крім того, він зміцнював церковну дисципліну та розширював благодійництво, реформував богослужіння й

⁴² Григорий Нисский, свт. О жизни Моисея законодателя. *Творения*. Ч. IV. М.: Тип. В. Готье, 1861. С. 223-380.

⁴³ Див.: Святитель Григорий Двоєслов. *Правило пастирское*. М.: Изд-во Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2011. 365 с.

⁴⁴ Див.: Кашук О. Суть і характерні риси щастя від володіння земними благами у творчості Григорія Великого. *Іноземна філологія: Український науковий збірник*. 2010. Вип. 122. С. 251-257.

організацію монастирського життя, віддавав перевагу простій і наївній вірі перед освіченими філософськими роздумами.

«Діалоги» (у слов'янському перекладі – «Римський патерик») написані в простій, доступній формі – у перших трьох книгах автор на основі власних спогадів та авторитетних свідчень розповідає другу юності Петру про італійських святих та їх чуда, а в четвертій розглядаються питання про загробне життя та безсмертя душі, викладено вчення про чистилище.

Праця «Пастирське правило»⁴⁵ – один із найкращих трактатів по пастирському богослов'ю, який складається з 4-х частин: у першій ідеться про те, які якості повинен мати покликаний до пастирського служіння, у другій – яке життя повинен провадити істинний пастир, у третій – про правила гомілетики та настанови для пастви різних верств і станів, у четвертій – про щоденне смирення та усвідомлення пастирем власної недосконалості. У цій праці св. Григорій I Великий пише про те, як «правильно навчати нетерплячих і терплячих» (глава 11, настанова 9)⁴⁶, а також стверджує, що піддані не тільки повинні коритися своєму володареві, але й утримуватися від оцінки й критики його життя – «коли хто взяв гріх на душу, осудивши владу, то нехай тремтить від переляку перед тим, що його самого осудить поставлена над ним влада». Таким чином, св. Григорій Великий фактично зводив християнський обов'язок перед світською владою до сповнення послуху пасивної покори⁴⁷.

Так чи інакше, але очевидно: основною політичною проблемою для перших християнських письменників було питання про співвідношення та взаємодію церкви і держави, церковної та світської влади, осмислення яких підготувало ґрунт для наступного розв'язання проблеми визначення співвідношення імперських законів з морально-релігійними настановами Святого Письма, а також із встановленими церквою правилами, заборонами й обмеженнями. Цікаво, що в сучасній політичній філософії та філософії права дискусія щодо цих питань призвела до парадоксальної, на перший погляд, відмови від будь-яких ідеалів при побудові досконалого державного ладу⁴⁸.

⁴⁵ Див.: Святитель Григорій Двоеслов. *Правило пастирское*. М.: Изд-во Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2011. 365 с.

⁴⁶ Святитель Григорій Двоеслов. *Правило пастирское*. М.: Изд-во Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2011. С. 142-143.

⁴⁷ Орлов С. Григорій Святий. *Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл.* За заг. ред. Н. М. Хоми. Л.: «Новий Світ-2000», 2014. С. 172-173.

⁴⁸ Павлишин О. В. Доктрина неприйняття ідеалів. *Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник*. Л.: «Новий Світ – 2000», 2015. С. 82.

Недооцінена сучасниками, середньовічна епоха, коли осмислення взаємин двох сил і проблем автономії церкви від держави стали предметом гострої дискусії, залишила нам цілий ряд далекосяжних наслідків, без яких складно уявити подальші культурно-цивілізаційні надбання та політико-правові ідеї наступних періодів⁴⁹.

Таким чином, утверджуючи цінність людини, політико-правові уявлення середньовічних мислителів у системі християнського віровчення намагаються створити запобіжники для надмірного антропоцентризму, притаманного значною мірою і сучасній епосі. Цим, у тому числі, визначається актуальність вчення, яке розвивали найбільші теологи на початку першого тисячоліття: сьогодні людська особистість не намагається досягнути належне їй у світі місце та приймає позицію, звернену виключно на саму себе, зосереджену на собі та власній владі над іншими, над усім світом, з якої випливає логіка одноразового використання всіх і всього навколо, споживацьке ставлення до інших людей, а також егоцентрична позиція суб'єкта політико-правового буття.

Dr. habil. Prof. Oleg Pavlyshyn (Kyiv, Ukraine)

Political and Legal Ideas of the Christian Church Fathers during the Periods of Apologetics and Patristics

The proposed article is devoted to the coverage of political and legal ideas of the Christian Fathers of the Church during the apologetics and patristic of the Middle Ages. Taking into account the results of scientific developments of modern Ukrainian and foreign scholars, the text covers relatively little-studied aspects of medieval political and legal culture, views on the relationship between state and church power and understanding of other important political and legal issues, expressed in works by St. Ambrose Aurelius of Milan, St. Jerome, St. Augustine, St. Gregory the Great, Aristides of Athens, Codratus of Athens, Ariston of Pels, Justin the Great, Theophilus of Antioch, Athenagoras of Athens, Meliton of Sardis, Claudius Apollinarius, Miltiades, Tertullian, Hermius, Clement of Alexandria, Irenaeus of Lyons, Apollinarius, Miltian, Meliton, Tatian, St. Gregory of Nazianzus Theologian, St. John Chrysostom, Pope Gelasius I and other thinkers of the early Middle Ages. Based on the use of historical and legal approaches and several philosophical, general scientific and special methods, the article concludes that, affirming the value of man, political and legal ideas of medieval thinkers in the Christian faith try to create safeguards for excessive anthropocentrism. Parallels with the latest era are made and it is noted that the fixed feature is inherent to a large extent in the modern worldview. This fact, among other things,

⁴⁹ Павлишин О. В. Становлення християнської політичної доктрини в ранньому Середньовіччі. *Історія політичної думки: у 2-х т. За заг. ред. Н. М. Хоми.* 2-е вид., перероб. і доп. Львів: «Новий Світ-2000», 2017. Т. 1.: Від зародження до початку ХХ ст. С. 129-144.

determines and emphasizes the relevance of the doctrine developed by the greatest theologians at the beginning of the first millennium: today the human person does not try to grasp his place in the world and takes a position focused on himself and his own power, which follows the logic of one-time use of everything around, the consumer attitude towards other people, as well as the egocentric position of the subject of political and legal existence. Review and characterization of political and legal ideas of medieval Christian thinkers are carried out taking into the study of primary sources. Coverage of views on the relationship between state and church power is set out in a broad cultural and historical context.

Key words: Middle Ages, Politics, Christianity, State, Church, Apologetics, Patristic, Church Fathers.

Доктор юридических наук Олег Павлышин (Киев, Украина)

Политико-правовые представления Отцов Церкви: периоды апологетики и патристики

Предлагаемая статья посвящена политико-правовым представлениям христианских Отцов Церкви периодов апологетики и патристики эпохи Средневековья. С учетом результатов научных разработок современных украинских и зарубежных ученых в тексте освещены относительно малоизученные аспекты средневековой политико-правовой культуры, взгляды на соотношение государственной и церковной власти и осмысление других важных политических и юридических проблем, которые изложили в своих трудах св. Амвросий Аврелий Медиоланский, св. Иероним, св. Августин, св. Григорий Великий (Папа), Аристид Афинский, Кодрат Афинский, Аристон Пельский, Юстин Большой, Теофил Антиохийский, Афинагор Афинский, Мелитон Сардийский, Клавдий Аполлинарий, Мильтиад, Тертуллиан, Эрмий, Иринеи Лионский, Татиан, Пантен, Климент Александрийский, Ориген Адамант, Иосиф Флавий, Аполлинарий, Мильтиан, Мелитон, св. Григорий Назианзин Богослов, св. Иоанн Златоуст, папа Гелазий I и другие мыслители раннего Средневековья. На основе использования историко-юридического подхода и ряда философских, общенаучных и специальных методов в статье сделан вывод, что, утверждая ценность человека, политико-правовые представления средневековых мыслителей в системе христианского вероучения пытаются создать предохранители от чрезмерного антропоцентризма. Проведены параллели с новейшей эпохой и отмечено, что зафиксированная мировоззренческая особенность является присущей значительной мере и современному мировосприятию. Отмеченный факт, в том числе, определяет и подчеркивает актуальность учения, которое развивали теологи в начале первого тысячелетия: сегодня человеческая личность не пытается понять принадлежащее ей место в мире и принимает позицию, обращенную на себя, сосредоточенную исключительно на себе и собственной власти, из которой следует

логіка єдиноразового використання всього вокруг, потребителське відношення к другим людям, а также егосентрическая позиція суб'єкта політико-правового буття. Обзор и характеристика політико-правових представлень средневековых християнських мислителів здійснені з урахуванням тогочасних умов громадської життя людини і на основі вивчення перводжерел. Освітлення відношення до відносин державної і церковної влади викладено в широкому культурно-історичному контексті.

Ключевые слова: Средневековье, политика, христианство, государство, церковь, апологетика, патристика, Отцы Церкви.

Доктор юридичних наук Олег Павлишин (Київ, Україна)

Політико-правові уявлення Отців Церкви: періоди апологетики і патристики

Пропонована стаття присвячена висвітленню політико-правових уявлень християнських Отців Церкви у періоди апологетики та патристики епохи Середньовіччя. З урахуванням результатів наукових розробок сучасних українських і зарубіжних учених, у тексті висвітлені відносно малодосліджені аспекти середньовічної політико-правової культури, погляди на співвідношення державної та церковної влади й осмислення інших важливих політичних і юридичних проблем, які виклали у своїх працях св. Амвросій Аврелій Медіоланський, св. Ієронім, св. Августин, св. Григорій Великий (Папа), Аристід Афінський, Кодрат Афінський, Аристон Пельський, Юстин Великий, Теофіл Антіохійський, Афінагор Афінський, Мелітон Сардійський, Клавдій Аполлінарій, Мільтіад, Тертуліан, Ермії, Іриней Ліонський, Татіан, Пантен, Климент Олександрійський, Оріген, Йосиф Флавій, Аполлінарій, Мільтіан, Мелітон, св. Григорій Назіанзин Богослов, св. Іоанн Златоуст, папа Гелазій I та інші мислителі раннього Середньовіччя. На основі використання історико-юридичного підходу та ряду філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, у статті зроблено висновок, що, утверджуючи цінність людини, політико-правові уявлення середньовічних мислителів у системі християнського віровчення намагаються створити запобіжники проти надмірного антропоцентризму. Проведено паралелі з новітньою епохою та відзначено, що зафіксована світоглядна особливість є притаманною і сучасному світосприйняттю людства. Відзначений факт, у тому числі, визначає та підкреслює актуальність вчення, яке розвивали найбільші теологи на початку першого тисячоліття: сьогодні людська особистість не намагається досягнути належне їй у світі місце та приймає позицію, звернену на саму себе, зосереджену виключно на собі та власній владі, з якої випливає логіка єдиноразового використання всього навколишнього середовища, споживацьке ставлення до інших людей, а також егосентрична позиція суб'єкта політико-правового буття. Огляд і характеристика політико-правових уявлень середньовічних християнських мислителів здійснені з урахуванням тогочасних умов суспільного

життя людини та на основі вивчення першоджерел. Висвітлення поглядів на співвідношення державної та церковної влади викладене в широкому культурно-історичному контексті.

Ключові слова: Середньовіччя, політика, християнство, держава, церква, апологетика, патристика, Отці Церкви.

* **Павлишин Олег Володимирович** – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ.

E-mail: oleg55newmail@gmail.com

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2021.5.1.51>

УДК 343.123.11+343.195.4+343.28/.29

ЖІНКИ У СУДОВИХ ПОЄДИНКАХ РУСЬКИХ МІСТ-РЕСПУБЛІК XIII-XV СТ.

ХРИСТИНА МЕРЕНЮК (Львів, Україна)*

Станом на сьогодні, до вивчення різних аспектів міського правового життя Русі неодноразово зверталися українські та російські історики. Менше уваги приділялося антропологічним площинам, в тому числі антропо-правовим. Одним із них є питання юридичного становища та захисту жінок у північній частині Русі XIII-XV ст. З огляду на це, подання судових позовів, участь у них руських жінок та їх правова безпека представлені в українській та зарубіжній історіографії лише частково.

Притаманною рисою давньоруського права, утім і базованого на звичаєвих рудиментах, був захист життя не лише чоловіка, а й жінки. Джерела підтверджують чималі майнові права останніх¹. Окрім цього, в ранніх документах юридичної площини їхня честь отримала правовий захист².

¹ Повагу до майнового становища жінки відображає основне раннє зведення законів – «Руська Правда». Наприклад, статті 90-91 повідомляють про широкі майнові права доньок русичів. Стаття 90 розповідає про те, що певна частина майна вільного смерда виділяється на його неодружених доньок. У випадку смерті боярина, і якщо у нього не виявиться синів, то його спадок теж переходить доньці (ст. 91). Крім цього, права заміжньої жінки теж були захищеними: вона отримувала частину спільного майна у разі смерті чоловіка. Заруба В. *Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі: кінець VIII – початок XIV ст.* Київ: Істина, 2007. 128 с.

² «Руська Правда», як і статути князів, передбачала покарання за злочини, які були пов'язані із сексуальним насильством, зокрема за «умикання» та «пошибання». Див.: Савченко А. В., Кузнецов В. В., Москаль Д. П., Сийпловіч М. В. *Кримінальна відповідальність за зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом.* Ужгород: ТОВ «ІВА», 2012. Крім цього, у статті 2 «Уставу князя Ярослава про церковні суди» (коротка редакція) йдеться про матеріальну та кримінальну відповідальність перед церковною та світською владою за умикання будь-якої доньки. Див.: *Российское законодательство X - XX веков: Законодательство*

Процесуальна правоздатність русичів у розглянутому періоді практично не обмежувалася: позов міг подати будь-який вільний, або будь-яка вільна. Сторони іменувалися “истцами” або “сутяжниками”, – ними могли бути як особи, так і роди, общини, тощо³.

Історію судових процесів за участю жінок докладно можна простежити на прикладі юридичної спадщини руських міст-республік: Новгород, Псков, Смоленськ. Прикметно, що у місцевих джерелах чимала увага приділяється «гендерному елементу». Так, ця міська правова традиція зберегла окремі постанови, за якими жінки брали визначену відповідальність перед судом. Організація та проведення схожих «слухань» виглядають нестандартно, але все ж вони мають цінність для вивчення юридичної історії.

У правовій думці руських міст-республік є випадки, коли жінки могли виступати у ролі безпосередніх учасниць судових процесів. Мова йде про практику так званих судових поєдинків. На той час це був легальний спосіб вирішення суперечок за відсутності доказових свідчень⁴. До середини XVI ст. в юридичній практиці Русі широко застосовувалося «поле» – руський еквівалент європейського судового поєдинку⁵. Такий вид вперше фіксується в джерелах XIII ст. і пізніше зустрічається у правових пам'ятках міст-республік Північної Русі. Нарративній традиції Галицько-Волинської держави подібний термін не відомий. За матеріалами досліджуваних джерел XV-XVI ст. помітною є еволюція участі жінки у «полі». Очевидно, це є відображенням уже існуючих звичаєвих практик, які творці літописів, як люди, приналежні до Церкви,

Древней Руси. В 9-ти томах. Т. 1. Отв. ред.: Янин В.Л.; под общ. ред. Чистякова О. И. М.: Юридическая литература, 1984. С. 168.

Статут князя Володимира Святославовича про десятину, суди та церковних людей (Синодальна редакція) забезпечує покарання за перелобство («смильное заставанье») у формі грошового штрафу та обов'язку укласти шлюб. Див.: Собко Г. Перші витoki психічного насильства в стародавні часи на території України. *Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії злочинності: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 листопада 2017 р.)*. Одеса: ОДУВС, 2017. С. 180.

³ Стецюк Б. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 824. С. 407.

⁴ Коен Г. *История рыцарства во Франции. Этикет, турниры, поединки*. М.: АСТ, 2010. С. 159.

⁵ Михайлова И. Полевой поединок – норма права в средневековой Руси. *История повседневности*. 2016. №1 (1). С. 1–3.

замовчували, тому згадки про участь жінок перед судом у раніших пам'ятках не збереглися.

Окремих досліджень про судові поєдинки (не лише у межах Русі) існує не так і багато. Загалом, цей правовий феномен, у контексті юридичної думки Середньовіччя, побіжно згаданий при вивченні загальної культури європейського суспільства. Такі дослідники лицарського етосу та побуту як Колтман Кліфан⁶, Густав Коен⁷, Кін Моріс⁸ приділяють незначну увагу цим юридичним практикам. Інші дослідники, зокрема Янін Хант⁹, Фредерік Поллок¹⁰ та Давид Сапсет¹¹ розглядають цю проблематику виключно через призму історії середньовічного закону та права. Жінкам, як учасницям судових дуелей, у західноєвропейській історіографії теж багато місця не приділено. Про роль дам на таких поєдинках (загалом, у контексті сімейних двобоїв) опосередковано згадували Колтман Кліфан¹², Моріс Кін¹³ та Янін Хант¹⁴. Щодо руських «полів», то вони були розглянуті у статтях російських істориків. Зокрема, Вадим Долгов описав різні поєдинки на Русі (ігрові, судові та бойові).¹⁵ Тетяна Пашкова у своїй розвідці проаналізувала джерельний масив з приводу судових дуелей на Русі¹⁶. Окрім цих конкретних розвідок, тема полів згадана в загальних правових працях енциклопедичного характеру. Крім цього, варто зауважити, що правові процеси крізь гендерну площину взагалі відображаються науковцями лише частково. Відтак, виникає проблема

⁶ Coltman C. *The Tournament: its Periods and Phases*. London: Methuen & Co., 1919. P. 245.

⁷ Коен Г. *История рыцарства во Франции. Этикет, турниры, поединки*. М.: АСТ, 2010. С. 159.

⁸ Moris K. *Chivalry*. London: Yale University Press, 1984. P. 522.

⁹ Hunt J. *Medieval Justice: Cases and Laws in France, England and Germany, 500-1500*. Jefferson: NC: McFarland, 2009. P. 243.

¹⁰ Pollock F. *The History of English Law Before the Time of Edward I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1909. P. 1442.

¹¹ Sapsted D. «Court refuses trial by combat». *The Daily Telegraph*. 16 December 2002.

¹² Coltman C. *The Tournament: its Periods and Phases*. P. 245.

¹³ Moris K. *Chivalry*. P. 522.

¹⁴ Hunt J. *Medieval Justice: Cases and Laws in France, England and Germany*. P. 243.

¹⁵ Долгов В. Поединки в древнерусской воинской культуре. *Военная Летопись Отечества. Военно-исторический журнал*. 2014. №6. С. 1-8.

¹⁶ Пашкова Т. Судебный поединок («поле») на страницах законодательных памятников средневековой Руси. С. 1-13. Режим электронного доступа: https://lib.herzen.spb.ru/text/pashkova_ti_sud.pdf

ретельного аналізу участі жінки у демонстрації своєї правоти та перегляд уже сформованих ідей про правовий та соціальний статус руського жіноцтва.

Найдавніша задокументована звістка про руське поле міститься у «Договорі Смоленська з Ригою і Готським берегом» 1229 р.¹⁷. Докладні фіксовані правила таких поєдинків вміщені у «Псковській судовій грамоті», що датується XIV ст. У Судебниках 1497 і 1550 рр. також є інформація з приводу використання подібних юридичних практик. Згадані джерела побіжно розповідають про роль жінок у дуелях перед судом. Проблема відсутності повідомлень про судові поєдинки у «Руській Правді» потребує ретельного дослідження.

Бої перед судом використовувалися у тих випадках, коли встановити «істину» юридичними методами було неможливо, коли жодна із сторін не визнавала своєї провини¹⁸. Таке унормоване вирішення було звичною європейською практикою, починаючи із традицій германських племен. Зокрема, внаслідок приходу норманів на англійські землі, ці поєдинки стали повсюдно побутувати в Європі¹⁹. Ліонський едикт, датований 501 р., ввів інститут дуелей у звичний спосіб встановлення правди в судовому процесі²⁰. Їх учасниками могли бути як чоловіки, так і жінки, часто останні перемагали чоловіків у так званих сімейних позовах²¹. На Русі відповідником до судового поєдинку було так зване «поле», перші згадки про яке відносяться до XIII століття²².

¹⁷ Згідно цієї грамоти: «Роусиноу же не лзе позвати немчича на поле Смоленське, ни нѣмчичю въ Ризѣ и на Готскомь березѣ». *Fontes historiae Magni Ducatus Lithuaniae*. Режим електронного доступу: <http://starbel.by/dok/d210.htm>

¹⁸ Долгов В. Поединки в древнерусской воинской культуре. С. 1-2.

¹⁹ Coltman C. *The Tournament: its Periods and Phases*. London: Methuen & Co., 1919.

²⁰ Ibid.

²¹ У середньовічній Європі, зокрема в німецьких містах, поширеними були сімейні поєдинки. Про мистецтво ведення таких дуелей розповідає Фехтбух німецького лицаря Ганса Талхоффера, виданий в 1459 році. У роботі автор докладно описував правила проведення поєдинків із чоловіком для жінок. Крім того, він розглянув різні прийоми, які дозволяли прекрасним дамам швидко перемогти своїх кавалерів. (Talhoffer H. *Fechtbuch aus dem Jahre 1467. Gerichtliche und andere Zweikampfe darstellend*. Ed. Gustav Hergsells. Prag: J.G. Calve, 1887. Режим електронного доступу: <https://archive.org/details/talhoffersfechtb00talhuoft/page/n4/mode/2up>)

²² У «Матеріалах...» І. Срезневський до відповідника «поле» підібрав декілька значень, серед них: «судебный поединокъ, рѣшение тяжбы битвою». Див.: Срезневский И. *Материалы для Словаря древне-русского языка*. Санкт-Петербургъ, 1902. Т. 2. Кол. 1125–1126.

Судові двобої за участі жінок підтверджуються багатьма руськими пам'ятками юридичного характеру. Як і всюди в Середньовіччі, такі поєдинки слід відрізнити від звичайних бійок, останні влаштувалися самовільно, не за приписом суду. За такі неправомірні дії карали штрафами, однак, на практиці викоринити їх не вдалося. В середньовічному законодавстві діяла своєрідна «прецедентна» система. Йдеться про те, що до тогочасних нормативних документів потрапляли «статті» за активні порушення. З цієї причини впливає: якщо про певне явище існують записи, то воно активно побутувало у середньовічному соціумі. Русь не була винятком із цього правила, тому ще в «Уставі князя Ярослава Мудрого» кодифіковано статтю за «драку по-женьскы с укусами и одераньем»²³. У ній ідеться, зокрема, про серйозні штрафи. У тому разі, коли жінка завдала тілесних ушкоджень чоловікові, що за середньовічними нормами було важким порушенням, вона сплачувала у князівську скарбницю 3 срібних гривні штрафу. Цікаво, що за побиття іншої жінки в уставах Ярослава Мудрого передбачалося вдвічі більше покарання – 6 гривень²⁴. За ці гроші можна було купити п'ятьох корів або трьох жеребців. Безперечно, в джерелі йдеться про вільних жінок (для XI ст. і наступних століть існувало чітке розмежування між вільними і залежними людьми), які, вочевидь, давали волю емоціям замість судових процесів. Щоправда, класичний судовий поєдинок значно відрізнявся від подібних випадків, з плином часу він став поширеним на теренах міст-республік і трансформувався у так зване «поле». Останнє вважалося чітко унормованим боєм, який відбувався за суворо сформованими правилами. Такі сутички були обов'язковими до виконання та вважалися своєрідними маркерами, які відрізняли звичайну бійку від встановлення Божої справедливості. На жаль, у писемних джерелах особливості проведення подібних двобоїв простежуються тільки від другої половини XV ст. Водночас, ці юридичні пам'ятки є доволі докладними і, відповідно, ми з великими труднощами можемо зрозуміти особливості еволюції цього аспекту руського середньовічного правосуддя.

Існували виразні правила, що встановлювали – хто і кого має право викликати на «поле», яких умов необхідно при цьому дотримуватися²⁵. Вони відображені у «Псковській судовій грамоті» та «Судебниках» 1497 та 1550 рр. Загалом, на Русі чоловікам не дозволялося битися із жінками, натомість у

²³ Церковний устав Ярослава Мудрого. Режим електронного доступу: <https://xn--80arndfm0a.xn--p1acf>.

²⁴ Там само.

²⁵ Долгов В. Поединки в древнерусской воинской культуре. С. 3–4.

середньовічних німецьких землях поєдинки між подружжям (за конкретних умов) вважалися юридичною нормою. Передбачалося, що люди похилого віку, хворі мають право битися не самотужки, а виставити замість себе наймита-бійця. Серед осіб, яким «Псковська судова грамота» надає таку можливість є різні категорії: «А на котором человеке имуть сочисти долгу по доскам, или жонка, или детина, или стара, или немощна, или чем безвечен, или чернец, или черница, ино им наймита волно наняти, а исцом целовати, а наймитом битись. А против наймита исцу своего наймита волно, или сам лезет»²⁶. В уривку цього джерела для жінок самотійна дуель не передбачена: вони перебували в списку поруч із дітьми, боржниками чи хворими. Але все ж, у цілому вони мали право на вирішення своїх справ шляхом судового поєдинку у номінальний спосіб. Цю правову норму без особливих змін знаходимо і в Судебнику 1497 р. Цікавим є те, що серед осіб які за традицією не могли бути присутні особисто у суді надалі фігурують жінки²⁷. Разом із тим, за деякими нормами, руські жінки у північних містах-республіках мали право на формальне представництво у суді²⁸. Така легальна норма надавалася дітям, хворим, священнослужителям, утім також і черницям та вільним жінкам²⁹.

Привертає увагу також той факт, що ченці і черниці по-своєму також мали право судитися, однак безпосередню участь у «полях» вони взяти не могли. Невідомо, коли духовним особам заборонили шукати справедливості у двобоях на Русі. Все ж відомо, що в країнах Середньовічного Заходу подібна заборона існувала в середині XII ст. У 1140 р. Папа Інокентій II прийняв розпорядження про недопуск священнослужителів до судових двобоїв³⁰.

У пізніші століття ця норма дещо видозмінилася, зокрема представницям прекрасної статті на судовий поєдинок дозволялося викликати свідка, що давав

²⁶ Псковская судная грамота. *Российское законодательство X - XX веков: Законодательство Древней Руси. В 9-ти томах.* Т. 1. Отв. ред.: Янин В.Л.; под общ. ред. Чистякова О. И. М.: Юридическая литература, 1984. С. 335.

²⁷ Там само. С. 337.

²⁸ Попелюшко В. Щодо питання про зародження та становлення адвокатури України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2016. №1 (13). С. 2.

²⁹ *Российское законодательство X - XX веков: Законодательство Древней Руси. В 9-ти томах.* Т. 1. Отв. ред.: Янин В.Л.; под общ. ред. Чистякова О. И. М.: Юридическая литература, 1984. С. 337.

³⁰ Hunt J. *Medieval Justice: Cases and Laws in France, England and Germany.* P. 17.

покази проти них. При цьому, цей свідок був зобов'язаний особисто битися проти наймита, якого виставляла жінка. Виключення діяли знову лише для дітей, хворих, священнослужителів чи інших жінок. Переліченим категоріям тогочасного соціуму також дозволялося запропонувати замість себе найманого бійця, їхні свідчення зараховувалися лише в тому випадку, коли він здобував перемогу над опонентом. Наприклад, у Судебнику 1550 р. під статтею 17 ідеться: «А если против послуха (свидка) ответчик будет стар, или мал, или чем увечен, или поп, или чернец, или черница, или жонка, и тому против послуха наймит, а послуху наймита нет; а которой послух чем будет увечен безхитростно (тобто, не спеціально поранить себе перед поединком – Х. М.), или будет в послусах поп, или чернец, или черница, или жонка, тем наймита наняты вольно ж. А что правому или его послуху учинится убытка, и те убытки имати на виноватом»³¹. Подібні заходи повинні були захистити обвинувачуваних від неправдивих доносів та позовів.

Юридичні джерела підтверджують суто жіночі поєдинки перед судом. Вони не могли виставити замість себе наймитів і боролися між собою власноруч, при цьому вони використовували і спеціальну зброю: рогатини чи палиці³². Схожі юридичні практики існували і в середньовічному місті-республіці Новгороді. У тамтешніх Записах про церковний суд, кодифікованих приблизно 1447 р., безапеляційно зазначено, що жінка не мала права виставити бійця-наймита проти іншої жінки: *Жонки съ жонкою присуждати поле, а наимиту отъ не быти ни съ одну сторону*³³. Так, у джерелах ми знаходимо повідомлення про боротьбу жінок перед судом, з метою встановлення «правди».

Жінки, як і чоловіки, що брали участь у судових поєдинках, переслідувались Церквою. Митрополит Фотій написав окреме послання 1410 р. до новгородців, засуджуючи використання «полів», а людей, що взяли участь у них, він прирівняв до самогубців і душогубів (в цьому він повторює повчання митрополита Кипріяна). Більше того, цих людей (жінок та чоловіків), які загинули на подібних двобоях, заборонялося навіть ховати за християнськими

³¹ Судебник 1550 года. *Российское законодательство X - XX веков: Законодательство Древней Руси. В 9-ти томах.* Т. 2. Отв. ред.: Янин В.Л.; под общ. ред. Чистякова О. И. М.: Юридическая литература, 1984. С. 100.

³² Там само.

³³ Запись новгородская о церковномъ суде. *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской Империи Археографическою экспедициею Императорской академии наук.* Доп. и изд. Высочайше учрежденною комиссиею. Санкт-Петербург: в Тип. 2 отд-ния Собственной Е. И. В. канцелярии, 1836. С. 79.

обрядами: «А кто убиет, лъзши на поле, погубит душу по великаго Василиа слову, душегубецъ именуется, в церковь да не входитъ, ни доры не приемлет..., а убитого не хороните, а которыи поп похоронит, то поповства лишен»³⁴. За середньовічними уявленнями, це було дуже важке покарання, тому, припускаємо, воно повинно було мати свій ефект. Водночас, слова митрополита засвідчують часту практику проведення «полів»: на маргінальні явища суспільного життя високопоставлений ієрарх навряд чи звернув би увагу. Це підтверджується також тим, що митрополит Фотій у своєму посланні ще раз звернувся із пересторогою до учасників поєдинків та закликав духовенство під страхом відлучення від Церкви і втрати своєї посади боротися із «полями»³⁵.

Як бачимо із джерел, юридична практика проведення судових «полів» була поширена лише на території міст-республік Північної Русі. Деякі дослідники вважають, що ці поєдинки виявились продовженням традиції старокиївського часу. Все ж, раніші згадки про бої перед судом відсутні. У «Руській Правді», як в одній із основних збірок законів, інформації про «поле», як спосіб судового вирішення взагалі немає. Винятком є пізній Мясниковський список, на сторінках якого ми бачимо суттєве уточнення стосовно вирішення справ. Зокрема, у статті 22 йдеться про випробування обвинувачених у скоєнні злочинів: «... дати їм правду з залізом на поле»³⁶. На думку дослідників, цей список був складений на раніше XV ст.³⁷. Очевидно, його редактор переніс реалії свого часу на попередні століття. Однак, при цьому слід враховувати, що Мясниковський список був складений, на думку В. П. Любимова, на рубежі XIV-XV ст., а за твердженням А. А. Зіміна – наприкінці – на початку XVI століть, відколи «польові» поєдинки стали повсюдно поширеною на Русі практикою, про що свідчать юридичні пам'ятники Псковської, Новгородської та інших земель. Тому, можливо, це була всього лише вигадка укладача³⁸. Загалом,

³⁴ Новгородская Карамзинская летопись. Полное собрание русских летописей. Ред. В. И. Буганов. Том 42. Санкт-Петербург, 2002. С. 97.

³⁵ Там само. С. 96–97: «...аще который человекъ позовется на поле, да приидет а которому попу причаститися, ино ему святого причастия нѣтъ, ни цѣлованія крестнаго. А которыи поп дасть ему святое причастие, тот и поповства лишенъ».

³⁶ Любимов В. Списки Правды Русской. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1940. С. 48.

³⁷ Зимин А. Правда Русская. М.: Древлехранилище, 1999. С. 424.

³⁸ У Синодальному, Новгород-Софіївському та Рогозькому списках, ми знаходимо ідентичне речення «то ти имъ правдоу желъзо». Як бачимо, у Мясниковській редакції вміщено суттєве уточнення, що можна списати на «творчість» літописця. Див.: Правда

найперші записи про подібні практики зустрічаються аж в XIII ст., а проведення їх досягло розквіту в XV-XVI ст. Тому, описи «полів» у Русі обмежуються не лише територіально, але й хронологічно. Мізерна кількість згадок про ці практики пояснюється тим, що церковні заборони мали певний вплив на порушників – тих, хто насмілювався викликати іншого, чи іншу на поєдинок, очікувало церковне прокляття. Крім того, як це водилося, творці руських пам'яток були людьми релігійного стану, тому пропускали повз увагу згадки про проведення гріховних процесуальних заходів.

Отож, традиція судових поєдинків у містах-республіках Північної Русі зародилася в XIII ст., очевидно, під впливом тісних контактів із тогочасним Заходом. Звідти ж запозичено правила встановлення Божої волі і, зокрема, негативне церковне ставлення до учасників подібних «процесів». З цієї причини, у джерелах, авторами яких були переважно представники духовенства, вказівок на «поля» майже не збереглося. Водночас, засвідчено, що жінки брали участь у судових двобоях, тобто користувалися доволі широкими правами, на одному рівні з чоловіками. Зрештою, жінки могли виставити останніх битися за себе як найманців. Однак, як вдалося встановити, найчастіше жінки боролися з іншими жінками, хоча участь у судових поєдинках і каралася церковним відлученням. Під тиском такої суворої кари виставити замість себе бійця-професіонала уже було неможливо.

Khrystyna Mereniuk (Lviv, Ukraine)

Women in Judicial Duels of Rus' Cities during 13-15th centuries

The article examines the legal status of women in Medieval Rus' through the prism of participation in judicial fights, which are called "fields" in the sources. The emergence of this legal practice as the formation of God's justice is considered separately. In addition, attention is paid to the participation of women in the fields in the context of the possibility of protecting their interests and rights. In these territories, women were allowed to fight one on one in front of the court, to put up a hired soldier in their place, who could only resist another mercenary on the part of the opponent. This study says that women took part in judicial fights, which was certainly part of the then legal practice. Consequently, they enjoyed certain rights, on an equal basis with men. In "Pskov judicial letter" and "Sudebnik" of 1497 and 1550 reflects specific rules on the conduct of "fields" in Rus'. In the city-republics of Northern Rus', fights between men and women were prohibited. This feature is a distinctive feature of the "Rus' field", clearly distinguishing it from the judicial duel of

Русская. Тексты. Сост. и ред.: В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров; под ред. Б. Д. Грекова. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1940. С. 48.

Western Europe. In Germanic lands, fights between spouses (man and woman) were common. There were special sets of rules and recommendations – how a woman can defeat a man. Rus' legal sources also confirm the presence of purely female fights before the court. When the actual “women’s fights” took place, the participants could not put up mercenaries in their place. They fought with their own hands, using special weapons: spears or sticks.

Key words: trial by combat, pole, women, Rus', city-republics, rights, truth.

Кристина Меренюк (Львов, Україна)

Женщины в судебных поединках на территории городов-республик Руси XIII-XV веков

В статье исследован правовой статус женщин Средневековой Руси сквозь призму участия в судебных поединках, которые в источниках именуется «полями». Отдельно рассмотрено появление этой юридической практики как становление Божьей справедливости. Кроме этого, внимание обращено на участие женщин в полях в контексте возможности защиты их интересов и правоты. На указанных территориях женщинам разрешалось бороться перед судом один на один, выставляя вместо себя наемного бойца, который мог противостоять только другому наемнику со стороны оппонентки. В работе говорится о том, что женщины принимали участие в судебных поединках, что безусловно входило в тогдашнюю юридическую практику. Следовательно, они пользовались определенными правами, наравне с мужчинами. В «Псковской судебной грамоте» и «Судебниках» 1497 и 1550 гг. отражены конкретные правила о проведении «полей» на Руси. В городах-республиках Северной Руси запрещены были поединки мужчин с женщинами. Эта особенность является отличительной чертой «русского поля», ярко отличающая его от судебного поединка Западной Европы. На германских землях поединки между супругами (мужчиной и женщиной) были обычным явлением. Существовали специальные своды правил и рекомендаций как женщине победить мужчину. Русские памятники юридического характера подтверждают также наличие сугубо женских поединков перед судом. Когда происходили собственно «женские поединки», то участники не могли выставить вместо себя наемников. Они боролись собственноручно, при этом использовалось специальное оружие: рогатины или палки. В частности, в новгородской записи о церковном суде (1447,) прямо утверждается – женщина не имела права выставить бойца-наемника против другой женщины.

Ключевые слова: судебные поединки, поле, женщины, Русь, города-республики, права, истина.

Христина Меренюк (Львів, Україна)

Жінки в судових поєдинках на теренах руських міст-республік XIII-XV століть

У статті досліджено правовий статус руської жінки крізь призму участі у судовому поєдинку, який у юридичних документах Північної Русі іменується «полем». Окремо

розглянуто появу цієї юридичної практики як становлення Божої справедливості. Крім цього, увагу звернено на участь жінок у «полях» в контексті можливості захисту їхніх інтересів та правоти. На теренах північних міст-республік (Новгород, Псков, Смоленськ), жінкам дозволялося боротися перед судом віч-на-віч, а також виставляти замість себе найманого бійця, який міг протистояти виключно іншому найманцю зі сторони опонентки. У роботі стверджується: жінки брали участь у судових двобоях, що безумовно входило в тогочасну юридичну площину. Відтак, вони користувалися певними правами, на одному рівні з чоловіками. У «Псковській судовій грамоті» та «Судебниках» 1497 та 1550 рр. відображено конкретні правила проведення «полів» на Русі. У містах-республіках Північної Русі заборонялися двобої чоловіків із жінками. Ця особливість виступає характерною рисою «руського поля», що відрізняє його від традиційного західноєвропейського судового поєдинку. На середньовічних німецьких теренах поєдинки між подружжям (чоловіком та жінкою) вважались звичним явищем. Існували спеціальні зведення правил та рекомендацій як жінці перемогти чоловіка. Із чоловіком, окрім жінки, не мали права битися представники духовенства, хворі та діти тощо. Руські пам'ятки юридичного характеру підтверджують цю відмінну рису – суто жіночі поєдинки перед судом. Коли відбувалися «жіночі двобої», то учасниці не могли виставити замість себе наймитів. Вони боролися власноруч, при цьому використовували і спеціальну зброю: рогатини чи палиці. Зокрема, у новгородських Записах про церковний суд (1447 р.) йдеться про те, що жінка не мала права виставити бійця-наймита проти іншої жінки. Так само як і в тогочасній Європі, судові поєдинки засуджувалися духовенством.

Ключові слова: судові поєдинки, поле, жінки, Русь, міста-республіки, права, істина.

* **Меренюк Христина Василівна** – магістр історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: hrys.merenyuk@gmail.com.

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2021.5.1.62>

УДК 347.131+347.2/.3(340.153+340.130.54)

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ И ИХ СУБЪЕКТОВ СОГЛАСНО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

ТАИСИЯ ДОВНАР (Минск, Республика Беларусь)*

§1. Общая характеристика имущественных отношений

В феодальном государстве общественная жизнь создавала большое количество самых разнообразных бытовых отношений между людьми, которые становились юридическими, когда закреплялись правовыми нормами. По отношению к имуществу эти правоотношения древности строились на основе обычного права. Первоначально, при относительной простоте жизни и неразвитости товарооборота, не было необходимости в писаных законах, так как нормы обычного права были достаточно авторитетными и исполнялись на основании «старины». При этом, обычное право несколько различалось по княжествам и землям, чему способствовало и разнообразие судебной организации отдельных княжеств.

С консолидацией княжеств и земель в единое государство – Великое Княжество Литовское, политико-экономическим центром которого стали белорусские земли, постепенно вырабатывалось единообразное (*общеземское*) право.

Первые памятники права Великого Княжества Литовского (далее – ВКЛ) свидетельствуют еще об особенностях некоторых его территорий в регулировании имущественных правоотношений. Великие князья вынуждены были считаться со стародавними уставами и правом бывших удельных княжеств, поэтому периодически подтверждали своими грамотами права и вольности жителей этих земель. Такие грамоты выдавались, например, Полоцкой земле в 1511, 1547, 1580, 1593, 1634 годах, Витебской земле – в 1503, 1509, 1561 годах, Смоленской земле – в 1505 году, Киевской земле – в 1507 году, Жмудской земле – в 1492, 1574 годах и т. д. В указанных грамотах имели место в небольшом количестве и гражданско-правовые нормы, хотя и без особой

последовательности, так как имущественные отношения в этот период регулировались преимущественно обычным правом.

Закономерный процесс перехода от обычного права и правовых традиций к писаному, единому для всего государства законодательству (так называемый *привилейный период*), а позже – новый переход к качественно новой системе изложения правового материала (*статутный период*) точно очертили сферу имущественных правоотношений, содействовали выработке общих положений гражданского права и более точной юридической терминологии. При этом, право начало приобретать в определенной степени также общесословный характер, поскольку в правовых отношениях вместо *особы*, принадлежащей к определенной группе населения, начинает выступать абстрактная *особа*: покупатель, кредитор, залогодержатель и т. д.

В XVI в. феодальное право поднимается на новую качественную ступень. Вместе с основными институтами собственно феодального строя (в первую очередь, речь идет об институте феодальной собственности на землю) начинают получать значительное развитие новые правовые институты, характерные для капиталистического строя. Причиной этому было формирование единого государственного рынка, развитие товарно-денежного оборота, торгового капитала, увеличение роли городов и городского населения в социально-экономической жизни государства. Главным образом это касалось таких институтов гражданского права, как залоговые и обязательственные правоотношения, а также связанные непосредственно с ними договорные отношения в области найма, ссуды, подряда.

В отличие от привилейного периода, в Статутах мы видим уже целые разделы, посвященные почти полностью нормам и институтам гражданского права. Так, четвертый раздел Статута 1529 года содержит нормы семейного и наследственного права, пятый – опекунского, девятый – залогового права. В Статутах 1566 и 1588 гг. появляются качественно новые разделы, посвященные непосредственно наследственному праву («О тестаентах»), обязательственному праву («О записях и продажах»).

Некоторые правоотношения нашли отражение в форме закрепления норм-принципов, что позволяло на их основе сосредоточить важнейшие институты гражданского права в определенных разделах Статутов и закладывало основания дальнейшего развития *отраслевой структуры права*. В целом же, основой системы гражданского права того времени являлось его разделение на публичное и частное. Нарушение частного права тянуло за

собой обязательственные отношения, возникновение, действие и прекращение которых регулировалось нормами обязательственного права. Именно при выяснении соотношений и границ действия публичного, частного и обязательственного права можно условно разделить феодальное право по отраслевым признакам.

При этом, исходя из современной точки зрения, даже в статутном законодательстве мы не находим всестороннего, полного и последовательного изложения принципов гражданского права с вычленением в отдельные разделы наиболее важных и однотипных юридических отношений / институтов. Однако в определенной степени все то, с чем обычно имеют дело законодатель и наука, там присутствует, хотя бы в качестве изложения законодателем основных идей и норм-принципов.

Правовые отношения, которые возникали в феодальном государстве относительно имущества, складывались из определенных элементов: субъекта, объекта, прав и обязанностей.

Связь между правами и обязанностями возникала через юридический факт, под которым понимались всякие обстоятельства, которые тянули за собой в соответствии с законом те или иные юридические последствия.

Юридический факт появляется обычно или по воле лица, которое вступает в правоотношения и тогда это будет юридическим действием (сделка, правонарушение), или независимо от ее воли и тогда это – юридическое событие (рождение, смерть, окончание какого-либо срока)¹. Все это было хорошо известно законодателям ВКЛ, хотя дефиниций относительно всех этих понятий мы часто не находим даже в Статутах.

Для гражданско-правовых отношений характерно то, что они, как правило, не находятся в состоянии покоя, но подлежат движению в гражданском обороте. Они устанавливаются, изменяются, отменяются. Законодатель феодального периода не ставил целью охватить все стороны и виды гражданских правоотношений, а сосредоточивал свое внимание на более важных и главных, с его точки зрения, правоотношениях и их элементах. При этом, законодатель обращал особое внимание на объект права и, в первую очередь, на вещи. Объектами вещного права в тот период были поместья с зависимыми людьми, а также – земли, леса, луга, озера, реки, разного рода строения, животные, продукты сельскохозяйственного и ремесленного производств, продукты лесных промыслов и даже невольная челядь.

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Казань, 1902. С. 71.

Однако следует отметить, что понимание законодателем ВКЛ объекта права отличалось от современных континентально-европейских дефиниций. Объектами гражданского права считалось все то, что может служить средствам осуществления интереса и, преимущественно, это вещи, т. е. предметы материального мира, а также действия других особ относительно передачи вещей, оказывания различных услуг, приложения собственной рабочей силы.

Вещи и чужие действия, которые составляют экономические блага, в том числе и те вещи, что находятся во владении иной особы, называются с экономической точки зрения – имуществом. С юридической точки зрения, под имуществом понимают совокупность имущественных, то есть надлежащих денежной оценке, юридических отношений. Таким образом, содержание имущества с юридической точки зрения проявляется в совокупности вещей, принадлежащих особе (лицу) по праву собственности и в силу других вещных прав или прав на чужие действия. При этом, как отмечал классик правоведения Г. Ф. Шершеневич, даже в начале XX ст. законодатель не придерживался строгой терминологии и использовал слово «имущество» вместо «вещь», а вместо имущества говорил о собственности². Тем более очевидно, что для законов XVI в. была характерной недостаточная разработанность правовых понятий.

В Статутах имущество носит название «маетность» или «добро».

Этими формулировками охватывается как недвижимое имущество (земля, поместья), так и движимое (домашние вещи, ценности и прочее). О последних законодатель часто говорит в общем плане – «иные всякие добра о пожитку оного именья»³.

Термин «именья» применяется в статутных нормах не только к поместьям, но в первую очередь ко всему недвижимому имуществу. Относительно же остального имущества употребляется слово «реч», хотя в некоторых случаях это слово используется в значении предмета. Надо иметь в виду, что только с зарождением буржуазных правоотношений понятие «реч» постепенно уступает место понятию «имущество», под которым понимается всё то, чем лицо владеет. Однако в статутный период законодатель уже в известной степени отличает широкий юридический смысл слова вещь («реч») как предмет, в котором заложены материальные и другие «добра» и который охраняется законом, а также узкий

² Там же.

³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСЭ, 1989. Р. VII, арт. 22.

смысл – фізическіе предметы внешнего мира, из-за которых могут возникнуть споры. В этом отношении вещь является понятием, которое исторически изменяется, так как только с развитием товарооборота юридическое понятие вещи перемещается на товар, который находится в постоянном обороте.

Исторически сложилось и разделение вещей на движимые и недвижимые, хотя закон и в более поздние времена не приводил их отличительные признаки. Статуты только говорят о «*маетности рухомой и лежачой*», определяют термины исковой давности, в некоторых случаях перечисляют «*добра*», которые принадлежат к той или иной категории. Практическая же значимость этого деления проявлялась во многом: в порядке наследования, форме совершения сделок, сроках исковой давности и т. д. Также имело значение и *разделение вещей на главные и принадлежности*. Обычно практическая значимость последнего разделения сводилась к общему римскому юридическому правилу: *судьба принадлежности следовала судьбе главной вещи*.

Способами приобретения вещных прав на территории ВКЛ в XV-XVI столетиях считались: *оккупация (захват), выслуга, давность, наследство, находка, приращение* и некоторые другие. Основанием приобретения вещных прав был и *договор*, который по отношению к земле возник раньше института «пожалования».

Представление о юридической судьбе вещей не оформилось в статутный период еще достаточно чётко, поэтому считались допустимым как бесконечно длительная принадлежность вещи определенному лицу, так и принадлежность ее нескольким лицам. Только на более позднем этапе государственное вмешательство в действия, связанные с определением юридической судьбы вещей, которое выражалась в регистрации и засвидетельствовании договоров, делает эти нормы определенными и придает им характер окончательности.

В особенности упомянутое касалось недвижимого имущества, относительно которого во второй половине XVI в. проводится *проверка прав на владение*, в связи с чем образуются специальные учреждения для засвидетельствования и регистрации сделок. Законодатель начинает осознавать и *разграничивать фактическую, хозяйственно-потребительскую природу вещей и юридическую, условную природу*. Простой факт владения вещью начинает противопоставляться более формализованному, условно очерченному праву собственности. Последнее понимается не только как владение и пользование имуществом, но и распоряжение им – определение юридической судьбы вещи.

В связи с вышеизложенным, законодатель ВКЛ определил и способ придания прав владельцу имущества, предусмотрел разные дополнительные средства закрепления права собственности (к примеру, институт оформления жалованной грамоты после первоначального захвата земли).

Сложный дифференцированный характер правомочий владельца вещей выясняется при анализе разных личных прав на объекты вещного права и прежде всего на имущество недвижимое (наследственное, купленное, выслуженное). Законодатель XVI в. уже достаточно четко определяет и отличает такие права на вещи: *собственность, владение («держание»), залог, сервитуты.*

Не ставя целью всестороннее и полное урегулирования всех гражданских правоотношений, законодатель значительное внимание уделяет сделкам. *Для юридической сделки (иначе – юридического акта) прежде всего требовалось, чтобы она проявилась внешне, приняла соответствующую форму, по которой можно было бы сделать вывод о ее содержании.* Однако, даже Статут 1588 года сосредоточивает внимание на более типичном и общем, поэтому только перечисляет виды сделок или говорит о последствиях их неисполнения. При этом, закон достаточно подробно говорит о форме осуществления сделок, предписывая устную или письменную форму, или даже удостоверение ее органами власти. Кроме того, законодатель сосредоточивает внимание и на условиях законности сделок, правомочиях сторон, видах ответственности.

В целом, гражданское право ВКЛ, особенно второй половины XVI в., характеризуется достаточно полной регламентацией гражданских правоотношений, слаженностью и разработанностью основных правовых институтов, обилием терминологии, конкретностью и точностью многих юридических формулировок.

§ 2. Субъекты гражданско-правовых отношений и их правоспособность

Субъектом права считается лицо, способное вступать в юридические отношения. Однако, феодальное государство признавало способным вступать в юридические отношения и иметь имущественные права не каждого человека. Так, в древности доминировал взгляд на рабов как на объект права и длительное время в феодальном государстве эти отношения сохранялись. Впрочем, законы ВКЛ свидетельствуют: постепенно этот взгляд претерпевает значительные изменения. Так, прежние рабы называются холопами, челядью невольной, их осаживают на землю и превращают в крестьян-огородников, тем

самым приближая к земледельческому сословию. Законодатель, руководствуясь новыми общественными настроениями и прогрессивными тенденциями, начинает отрицательно относиться к самому понятию «неволя» и заменяет в Статуте 1588 года название челяди невольной на челядь дворовую, а также ограничивает, насколько возможно, источники пополнения невольников. Однако, в целом, представители «челяди» по-прежнему остаются объектами права.

Субъектами права в феодальный период были: само государство, феодалы, церковь, монастыри, города, свободные горожане, крестьянское сообщество и свободные крестьяне, хотя правомочия последних постепенно ограничивались.

Современное гражданское право отличает понятия правоспособности и дееспособности субъектов права, то есть способность иметь права и способность пользоваться этими правами (осуществлять действия с определенными юридическими последствиями). Законодательству ВКЛ неизвестны эти термины, однако законодатель достаточно хорошо осознает их, поскольку не за каждым человеком признает способность иметь права и совершать юридически значимые действия. Правоспособность возникала с момента рождения человека и на нее влияли такие факторы, как принадлежность человека к государству и определенному сословию, пол, возраст, состояние психического и умственного развития, а иногда и религиозная принадлежность человека.

Правоспособность, прежде всего, зависела от принадлежности лица к государству. Подданство в ВКЛ приобреталась путем рождения, пожалования и отпущения на свободу невольников. *Татары, евреи и другие люди, которые осели в государстве, приобретали гражданство через специальные жалованные грамоты или через официальное разрешение поселиться на определенных землях.* Они становились подданными государства и приравнивались к соответствующему сословию. Однако в законодательных актах мы находим некоторое ограничение их прав, связанное прежде всего с их религиозной принадлежностью.

Правовой статус иностранца выглядел совершенно иначе, нежели правовой статус «литвина» – полноценного подданного государства, о чем свидетельствуют законы ВКЛ. Так, *закон запрещал иностранцам приобретать в собственность недвижимое имущество на территории государства и занимать*

*служебные должности*⁴. Иностранные купцы несколько ограничивались в договорных отношениях и наследовании имущества. Женщина-литвинка, которая выходила замуж за иностранца, как правило, получала приданое в денежной сумме, в связи с тем, что недвижимость должна всегда оставаться в государстве⁵. В законах имелись и иные ограничения по отношению к иностранцам.

Полная правоспособность лица имела в виду не только наличие подданства государства, но и состояние свободы, в том числе и самостоятельное положение в семье. Некоторые категории лиц совсем лишались прав или терпели существенные правовые ограничения. В частности, закон закреплял значительные ограничения прав бенкартов – незаконнорожденных особ.

Правовое положение детей, рожденных «не з венчальною и не шлюбною жоною» выглядело весьма печальным. Когда муж при жизни своей жены имел побочных детей, он не мог завещать им имущество. Даже после смерти жены, когда он женился на матери своих побочных детей и она рожала ему новых детей, все дети одинаково рассматривались Статутом 1588 года как бенкарты, не имевшие права наследовать имущество родителей⁶.

Полной правоспособностью в ВКЛ обладали особы, которые принадлежали к *сословию шляхты*, однако исключительно *при условии наличия доброго имени и чести*. Ограничивались в правах те особы, которые в судебном порядке лишались чести и соответственно шляхетского статуса. Это касалось и шляхтичей, которые подверглись позорному наказанию (побывали в руках палача), или три раза обвинялись в преступлениях, а также тех шляхтичей, которые занимались ремеслом или торговлей («локтем и весами»). В известной степени ограничивалась дееспособность шляхтичей, нарушавших нормы брачно-семейных отношений (к примеру, вступавших в брак в неразрешенных степенях родства). Как субъект феодального права, обладавший

⁴ *Статут Великого Княжества Литовского 1529 года*. Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. Р. III, арт. 3. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСЭ, 1989. Р. III, арт. 4.

⁵ *Статут Великого Княжества Литовского 1529 года*. Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. Р. IV арт. 9.

⁶ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БелСЭ, 1989. Р. III, арт. 28.

определенным правовым статусом, с течением времени частично ограничивался в сфере права и Великий князь (не мог распоряжаться государственным имуществом, вступать в брак без разрешения сейма и т. д.).

Полностью лишались всех прав в государстве так называемые бониты и выволанцы – шляхтичи, лишённые всех прав и осуждённые к изгнанию за пределы государства. Они объявлялись вне закона, их жены считались вдовами, а дети – сиротами.

Законодатель ВКЛ осознаёт понятие дееспособности и устанавливает её зависимость прежде всего от возраста лица – от психофизической возможности осознавать и оценивать юридические действия и их последствия. Обычное право связывало эту способность с брачным возрастом человека. Статуты, стремясь к одинаковости гражданско-правовых отношений во всем государстве, регламентируют возраст совершеннолетия: мужчин – с 18 лет, женщин – с 15 лет согласно Статуту 1566 г., а согласно Статуту 1588 г. – с 13 лет. При этом, достижение отмеченного возраста ещё не означало полной дееспособности лица, так как женщины в целом ограничивались в правах, в особенности женщины замужние. Они не могли самостоятельно совершать сделки и выступать в суде (только лишь в сопровождении мужа). Девушки до замужества находились под опекой отцов или других лиц. Фактически, каждая женщина должна была иметь опекуна, который выступал от её имени на судебном процессе (или сопровождал её), или же нанимать заступцу (особу, замещающую истца или ответчика в судебном процессе). В более поздние времена права женщин несколько увеличиваются, в особенности это касалось вдов, которые наделялись некоторыми правомочиями относительно имущества умершего мужа.

Неженатые мужчины находились под определенной отцовской властью. Несовершеннолетние в целом были под опекой отцов, а в случае их смерти – под опекой других лиц, в первую очередь самых близких родственников. Однако закон оговаривал случаи участия несовершеннолетних в гражданско-правовых отношениях, чаще всего при условии согласия опекунов.

На дееспособность лиц влияло умственное и психическое состояние человека. Психически больные люди (т. н. «шаленые»), а также особы, не обладавшие способностью понимать сущность и характер своих действий («дурни») лишались возможности вступать в гражданско-правовые отношения. Их замещали опекуны.

В течение XV-XVI столетий увеличивается дееспособность средних и мелких феодалов. Ликвидируются ограничения относительно распоряжения ими недвижимым имуществом, законодательно оформляется право полной собственности на землю, право на владение зависимыми людьми. С завершением процесса формирования сословия шляхты, все принадлежащие к нему лица, в соответствии с законом, имели одинаковые права, т. е. обладали одинаковой правоспособностью и дееспособностью. Однако, в практике феодальной жизни часто случались значительные исключения из этого правила. Крупные феодалы в полной мере пользовались всеми правами и ограничивали в этих правах мелких феодалов.

Параллельно с увеличением прав феодалов, ограничивается правоспособность и дееспособность людей «простого стану». Становление крепостнических отношений сопровождалось закреплением прав феодала не только на крестьянские землевладения, но и на особу крестьянина. Однако, обладая главным средством сельскохозяйственного производства (землей), феодал сам не мог ее обрабатывать, а крестьянин, обрабатывая землю, не имел на нее право собственности. Следовательно, оба эти субъекта попадали в зависимость друг к другу. Ограничивая права крестьянина, феодал вынужден был считаться с нормами обычного права. Разумеется, когда это не касалось непосредственно его интересов.

Постепенное уменьшение прав крестьян происходило во всех сферах правоотношений и, прежде всего, в гражданско-правовой сфере. Крестьяне лишаются права распоряжения землей, так как постепенно земля закрепляется в собственности феодала. Без согласия своего феодала крестьянин не мог осуществлять сделки даже с движимым имуществом, передавать имущество в наследство и жениться. Ухудшаются условия работы крестьян, вводятся принудительные работы в пользу феодала. Впрочем, надо отметить: этот процесс шел в ВКЛ постепенно и по-разному касался определенных групп крестьянства.

В XV-XVI столетиях крестьянство разделялось на разные категории относительно их материального и правового положения. Некоторые категории крестьянства или отдельные группы крестьян длительное время сохраняли определенную дееспособность. Они приобретали в собственность имущество, даже недвижимое, передавали его в наследство, совершали другие сделки, свидетельствовали их. И это касалось не только отдельных категорий

свободных крестьян (панцирных и путных бояр, замковых земян и др.), но и других простых людей.

Судебные дела свидетельствуют, что, несмотря на всякие обстоятельства, в том числе постоянное притеснение и многочисленные повинности, средняя категория крестьян имела неплохое хозяйство и имущество. Например, в одном судебном деле говорится, что крестьянин имел 3 коровы, 2 волов, 20 овец, 17 коз, иное имущество⁷. В следующем деле видно, что безземельный боярин, находившийся в услужении более зажиточного землевладельца, имел 8 коров, 3 волов, 40 овец, 40 пчелиных ульев⁸. В третьем деле у крестьянина украли из чулана имущества на сумму 300 коп грошей (копа составляла 60 единиц)⁹.

Многие исследователи отмечают, что в XVI в. и значительно позже встречаются факты сделок крестьян относительно недвижимости (купля-продажа, мена, дарение, залог). Однако, как аргументированно доказывает М. Ф. Спиридонов, «такие сделки не могут служить доказательством права собственности крестьян на землю, которой они только наследственно владели и пользовались при условии исполнения феодальных повинностей»¹⁰. Это нашло отображение в известной формуле, что часто встречается в судебных документах того времени: «*мужик, покуль добр, потуль есть отчиц*», т. е. крестьянин считался наследником земли отца до того времени, пока был способен исполнять повинности.

Постепенное оформление права феодальной собственности на землю не только давало, но и гарантировало феодалам XVI-го века возможность осуществлять сделки с землей вместе с крестьянами, которые на ней жили. При этом, к новому владельцу переходили все права относительно зависимого населения, в том числе и право розыска и возвращения беглого крестьянина. С течением времени, крестьяне превращаются из субъекта права в его объект, чему содействовало и возникшее в давние времена *право феодалов судить своих зависимых людей*. Юридически это право закреплялось грамотой (привилеем)

⁷ *Lietuvos metrika = Lithuanian Metrica = Литовская метрика (1528–1547). 6-oji Teismų bylą knyga (kopija – XIV a. pabaiga) / Vilniaus univ.; red. kol.: S. Lazutka (ats. red.) [etal.]. Vilnius: Vilniaus univ. leidykla, 1995. CXLVIII+340 p. № 280 (далее – Литовская Метрика, 6-я книга судных дел).*

⁸ *Литовская Метрика, 6-я книга судных дел. № 108.*

⁹ *Литовская Метрика, 6-я книга судных дел. № 44.*

¹⁰ Спиридонов М. Ф. *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)*. Минск, 1993. С. 159–160.

Великого князя Казимира от 1447 г., а затем статутными нормами и постановлениями сейма. В границах феодального землевладения споры между крестьянами решал сам феодал или, по его поручению, соответствующий «врядник». Гражданские иски крестьян вне границ феодального владения представлял в суде сам феодал, в связи с тем, что в большинстве своём крестьяне не имели самостоятельного права иска к третьим лицам. Только в случаях отказа феодала от иска, дело переходило к великокняжеской юрисдикции.

Становление крепостнических отношений сопровождалось ограничением прав крестьян во всех сферах правоотношений. Однако, как отмечают польские ученые, своеобразным субъектом права длительное время оставались *крестьянские общины*, пользовавшиеся определенными правами относительно пастбищных угодий, лугов и лесов¹¹. Правоспособность этих своеобразных юридических лиц основывалась на обычном праве, которое достаточно длительное время признавалось государством.

Сравнительно более широкие права имели *горожане* феодальной Беларуси. Они владели движимым и недвижимым имуществом, в том числе и землей. В XVI в. мещане великокняжеских городов имели полную дееспособность относительно домов, других строений, а также и определенных участков земли (огородной, пашенной и др.). Развитие товарно-денежных отношений втягивало даже феодалов в рыночные отношения (кредитные, арендные и др.), которыми в основном занималось городское население. Закон ограничивал горожан только в сделках с недвижимостью. Существовали некоторые ограничения при завещании имущества и продаже наследственного имущества. При этом, отдельные горожане обходили закон и всякими способами приобретали земельную собственность.

В целом, правоспособность горожан, регламентированная законодательством ВКЛ, зависела от ряда обстоятельств: принадлежности города, наличия грамоты на магдебургское право, зафиксированного в ней правового статуса города, конкретных прав и обязанностей населения и прочего. Кроме того, надо иметь в виду, что внутри самого города существовали разные категории населения, каждая из которых имела собственный правовой статус. Так, для защиты своих прав горожане объединялись в *союзы по профессиям (цехи)* и в *религиозно-просветительские и благотворительные товарищества* (православные, католические, униатские

¹¹ Бардах Ю., Леснодорский Б, Пиетрчак М. *История государства и права Польши*. М., 1980. С. 163.

братства). Эти объединения играли большую роль в жизни средневекового города. Более сложным являлось положение населения частновладельческих городов, поскольку они зависели от воли и желания того или иного владельца города.

Феодальное право знало и такие коллективные субъекты права как «сябры». Термин «сябры» включал как кровных родственников, так и других лиц, которые принимали участие во владении и пользовании общим имуществом. Например, «сябра бору бортного» – это сообщество (несколько) крестьян, которые вместе занимались бортничеством. Существовали «сябры» в ловле рыбы, во владении мельницами, в других агропромышленных отраслях. Иногда крестьяне оседали на землях горожан («сябры» городские) и за это делились с ними продуктами своей работы. В некоторых землях ВКЛ существовала группа крестьян, совместно владевших землей. Отметим, что в Статутах наблюдается тенденция замены термина «сябры» на слово «участники». Кроме того, некоторые статьи Статута 1588 года противопоставляют кровных родственников и других участников правоотношений.

Во всех трех Статутах, как отмечает Ю. Бардах, существовал институт «старшего» в правоотношениях. Однако, правовой статус того, кого «за большого поставили» точно неизвестен, хотя старший/взрослый брат в семье, как правило, находился в позиции, наиболее приближенной к отцу. В целом же, на территориях ВКЛ, в интересах свободы хозяйствования, постепенно проявляется тенденция ликвидации «сябровства» и концентрации собственности в руках одной osoby¹².

Самостоятельными субъектами феодального права считались государство и церковь. Сложные взаимоотношения этих правовых субъектов неоднократно приводили к ограничению правоспособности той или иной конфессии (православной, католической, протестантской), особенно в отношении недвижимого имущества.

§ 3. Исковая давность

Для активизации гражданско-правовых отношений и дисциплинированности их участников существует полноценный институт исковой давности.

¹² Bardach J. *Studia z ustroju i prawa W. X. Litewskiego (XIV-XVII w)*. Białystok, 1970. S. 141.

В период феодализма, лица, участвующие в гражданско-правовых отношениях, при нарушении их частных прав, обладали возможностью обратиться в имеющиеся судебные учреждения с целью защиты и восстановления прав. При этом, сама особа решала вопрос об использовании права исковой защиты. Однако государство не могло разрешить пользоваться этим правом без ограничения во времени, ведь это создавало бы неустойчивость и неопределенность в гражданских правоотношениях. С целью предупреждения осложнений, законодатель ВКЛ установил определенные максимальные сроки, в течение которых особа могла требовать защиты своих нарушенных прав.

Историко-правовое наследие ВКЛ свидетельствует о достаточной теоретической разработанности института исковой давности и широком использовании его на практике. Так называемая «земская давность» длительное время считалась одним из юридических оснований законного приобретения права собственности. Однако, *«земская давность» работала при условии, что имущество, в особенности это касалось недвижимости, находилось в законном владении определенной особы в течение регламентированного законом срока.* Фактор «старины» направлялся не только на стабилизацию развивающихся имущественных отношений, но и на прекращение неустойчивых, неформализованных отношений, которые продолжались по инерции и недосмотру. Тенденция к закреплению четко фиксированных сроков давности совпадала с другими важными тенденциями в сфере частного регулирования имущественных отношений, прежде всего с тенденцией законодательного закрепления приоритета письменных доказательств в гражданско-правовых спорах.

Суть «земской давности» составлял определенный законом срок, в течение которого можно было обратиться в суд для принудительного восстановления нарушенного права. Окончание срока исковой давности тянуло за собой определенные правовые последствия (к примеру, потерю права на иск и права на выполнение судебного решения). По Статуту 1529 года общий срок исковой давности для недвижимого имущества составлял 10 лет. Каждый субъект права мог обратиться в течение этого срока в соответствующие судебные учреждения для защиты своих нарушенных прав. Владение каким-либо имуществом в течение отмеченного срока, которое не прерывалось заявлением претензий со стороны других лиц, превращало такое

владение в право собственности и останавливало любые претензии тех, кто разрешил истечь сроку исковой давности.

Начало течения срока исковой давности определялось моментом возникновения права исковых претензий. Например, по иску собственника имущества, начало течение срока исковой давности начиналось с того момента, когда вещь собственника стала противозаконно удерживаться другой особой, или собственник встретил определенные преграды к осуществлению своего права. При этом, в некоторых случаях закон допускал приостановку течения срока исковой давности. Статуты предусматривали приостановку хода течения исковой давности на тот период времени, пока имели место такие препятствия для подачи иска в суд, которые закон признавал убедительными. Самым важным обстоятельством, которое приостанавливало течение хода исковой давности, являлось несовершеннолетие особы, которая являлась субъектом неосуществленного права. Так, когда наследник имущества был несовершеннолетним, то на время его несовершеннолетия ход давности приостанавливался. Закон регламентировал начало течения хода исковой давности в случае, когда несколько братьев являлись наследниками, достигением старшим из братьев-наследников совершеннолетия. Земская давность приостанавливалась даже в случаях, когда особа не могла предъявить свои законные требования в связи с нахождением на государственной службе за границей государства, а также в случае войны или эпидемии.

В противоположность приостановлению, перерыв исковой давности не задерживал дальнейшего ее хода, а уничтожал значимость предыдущего. Всё течение давности, которое имело место к наступлению определенных обстоятельств, лишалось определенных юридических последствий и открывалась возможность только для нового начала течения исковой давности. Как правило, течение хода исковой давности прерывалось предъявлением в суд иска, или осуществлением обязанной особой действий, которые свидетельствовали о признании обязанностей. Например, должник, который уклонялся от выплаты занятых денег, заплатил проценты по долгу. После перерыва исковая давность начинала течь заново. Время ее перерыва не засчитывалось в новый срок.

Феодалы использовали термин исковой давности для истребования беглых крестьян. Статут 1566 года закрепил 10-летний срок поиска и истребования по суду беглых «отчизных» людей, крестьян-слуг и челяди невольной. При этом, последняя категория возвращалась владельцу и после

окончания этого срока, даже в случае записи челяди невольной в сословие мещан и приобретения недвижимого имущества. Однако судебные дела свидетельствуют, что и к моменту введения в действие Статута 1566 года десятилетняя давность имела место в качестве основного принципа неволи беглых крестьян¹³.

В Статуте 1588 года срок исковой давности по истребованию беглых «отчизных» людей увеличился до 20 лет, а иски по истребованию беглой челяди невольной не ограничивались никаким сроком (р. XII, арт. 12).

В целом, наибольшую разработанность исковая давность получила в Статуте 1588 года. Положения предыдущих Статутов относительно «земской давности» были значительно дополнены и развиты. Так, повторив норму о нераспространении срока исковой давности на залог, Статут 1588 года дополнил, что и «долг позычанный» не имеет давности земской (р. VII, арт. 12). Кроме того, впервые был закреплен срок исковой давности относительно истребования приданного (р. V, арт. 4), регламентировались случаи сокращения сроков «земской давности» (р. VII, арт. 10), большее внимание придавалось основаниям приостановления течения исковой давности (р. VII, арт. 3; р. VI, арт. 11) и др. Такого усиленного внимания законодателя относительно регламентации исковой давности требовали новые условия экономического развития государства во второй половине XVI века и стремительно развивающиеся гражданско-правовые отношения. В истории права ВКЛ именно «земская давность» выработалась в один из наиболее развитых правовых институтов.

Dr. habil. Prof. Taisa Dovnar (Minsk, Belarus)

General Characteristics of Property Relations and Its Subjects by the Legislation of the Grand Duchy of Lithuania

The focus is on the history of subjectivity in civil relations of the Grand Duchy of Lithuania in the 15th-16th centuries. The author focuses on solving the problem of the relationship between the degrees of freedom and non-freedom that reigned in the late medieval and early capitalist society of the largest state in Eastern Europe. The article highlights three concepts of property relations in the Grand Duchy of Lithuania: the relationship between the notion of property and property rights; technical, ordinary and judicial-procedural content of the concept of "civil personality"; limitation period in civil proceedings. All three concepts are characterized against the background of a specific periodization of the

¹³ Спиридонов М. Ф. *Закрепощение крестьянства Беларуси*. Минск, 1993. С. 105.

Lithuanian-Russian private law system: the period of privileges (first stage) and the period of statutes (second stage).

Key words: property, things, slavery, servitude, servants, feudalism, zemstvo prescription, legal subjectivity.

Профессор Таисия Довнар (Минск, Беларусь)

Общая характеристика имущественных отношений и их субъектов согласно законодательству Великого княжества Литовского

В центре внимания находится история субъектности в гражданских правоотношениях Великого княжества Литовского XV-XVI веков. Автор сосредотачивается на решении проблемы соотношения степеней свободы и несвободы, царивших в позднесредневековом и раннекапиталистическом обществе крупнейшего государства Восточной Европы. Статья освещает три концепта имущественных отношений в Великом княжестве Литовском: соотношение имущественного и вещного права; техническое, обычное и судебно-процессуальное наполнение понятия «гражданская правосубъектность»; сроки исковой давности в гражданском процессе. Все три концепта характеризуются на фоне специфической периодизации литовско-русской частноправовой системы: периода привилегий (первый этап) и периода статута (второй этап).

Ключевые слова: имущество, вещь, рабство, холопство, челядь, феодализм, земская давность, субъектность.

Професор Таїсія Довнар (Мінськ, Білорусь)

Загальна характеристика майнових відносин та їхніх суб'єктів згідно законодавства Великого князівства Литовського

В центрі уваги знаходиться історія суб'єктності в цивільних правовідносинах Великого князівства Литовського XV-XVI століть. Авторка зосереджується на вирішенні проблеми ступенів свободи та несвободи, що панували в пізньосередньовічному та ранньокapіталістичному суспільстві найбільшої держави Східної Європи. Стаття висвітлює три концепти майнових відносин у Великому князівстві Литовському: співвідношення майнового і речового права; технічне, звичаєве та судово-процесуальне наповнення поняття «цивільна правосуб'єктність»; строки позовної давності в цивільному процесі. Всі три концепти характеризуються на фоні специфічної періодизації литовсько-руської приватно-правової системи: привілейного періоду (перший етап) і статутного періоду (другий етап).

Ключові слова: майно, річ, рабство, холопство, челядь, феодализм, земська давність, суб'єктність.

* Довнар Таисия Ивановна – доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры теории и истории государства и права Белорусского государственного университета.

E-mail: dovnar-taisa@rambler.ru

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2021.5.1.79>

УДК 342.574+323.22+342.25

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

ЛІЛІЯ ОРЕЛ (Київ, Україна) *

НАТАЛІЯ КОВАЛЬ (Київ, Україна) *

ВАЛЕРІЙ КРАВЧУК (Київ, Україна) *

Стрімкий розвиток і впровадження реформ місцевого самоврядування в Україні стали можливими лише після здобуття нею незалежності, оскільки, сама суть місцевого самоврядування, яка виражається у децентралізації влади та повній автономії організаційних та фінансових аспектів, суперечила радянській доктрині здійснення влади. Така форма публічної влади як місцеве самоврядування за своєю природою висвітлює традиції та звичаї народу, які із самої давнини містять демократичне підґрунтя.

Особливим періодом існування однієї з найкращих форм організації децентралізованої публічної влади в Україні була Козацька доба. Функціонування та розвиток місцевого самоврядування на землях Війська Запорізького стало однією із фундаментальних основ формування української державності, а дослідження виникнення та здійснення місцевого самоврядування у той період має вагомим значення не тільки з позиції історичного надбання, а й для пошуків вирішення правових проблем сьогодення, зокрема, у сучасному реформуванні місцевого самоврядування в Україні.

Звертаючись до історії, слід згадати, що еталонним постулатом функціонування місцевого самоврядування серед запорожців було забезпечення законності та порядку на визначених територіях, а впорядкування та розвиток здійснення місцевого самоврядування уможливилися завдяки вільному волевиявленню та виборності посад.

Н. В. Атаманова звернула увагу: *«козацтвом при взаємодії з українським суспільством було вироблено самобутню і ефективну інфраструктуру забезпечення правового порядку, що дало змогу вважати його сучасним за мірками тієї епохи. Створений «знизу», на основі правового життя, правовий порядок Січі часто конкурував з офіційним, нав'язаним «зверху». Правовий порядок Запорозької Січі поєднував елітарні*

і демократичні риси, баланс яких залежав від здібностей гетьмана (кошового) і настроїв козацьких низів».¹ Тож розглянемо більш детально засади здійснення місцевого врядування Козацької доби.

У XV ст. в українських степах з'являються об'єднані в окремі військові громади «козаки», або «воїни»², «вартові»³, «вільні люди»⁴, котрі століттями намагалися зберегти свою гідність та честь за межами кріпосної системи та гонінь з боку Речі Посполитої, відновити втрачену автономію, уникали неволі та прагнули до свободи. Визначним ватажком став Дмитро Вишневецький, який у 1552–1554 роках на острові Мала Хортиця створив козацький центр – Запорізьку Січ, що засновувалась на принципах військової демократії, вважалась своєрідною «козацькою республікою». Запорізька Січ не могла функціонувати та розвиватися без існування достатньо розвинутої системи самоврядування, завдяки якій впорядковувалися взаємини всередині козацької громади⁵.

Походження козацтва є симбіозом етнічної та станової версії, оскільки частина людей проживала на території Запорізької Січі, а інша частина – втікала від гонінь. Д. І. Яворницький у своїх дослідженнях зазначав, що «склавшись у ціле військо «самі по собі», запорізькі козаки так само «за своїми міркуваннями й завели в себе власні порядки». Вони вважають, що ніякі державні установи їм не потрібні, а виконують щось лише тоді, коли їх заохочують до того ласкою, хоча б і високі чини»⁶. Тож самоврядування Козацької доби було органічним втіленням ідей та поглядів усіх, хто прагнув захищати Батьківщину з одного боку, а з іншого боку – це стало певною необхідністю, оскільки чисельність козацької спільноти зростала, і при цьому підкорюватись старостинській владі козаки відмовлялись.

Кожна козацька громада була територіальною одиницею – містом або селом, при цьому у кожній громаді функціонували органи козацького самоврядування, які діяли відповідно до звичаєвого козацького права. Д. І. Яворницький зазначав: «запорізька громада доходила до повного ідеалу... принцип рівності панував тут у всьому:

¹ Атаманова Н. В. Історико-правове підґрунтя правового порядку доби Запорозької Січі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 30 (1). С. 7-10.

² Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. *Історія держави і права України.* Київ: Ін Юре, 2008. С. 108.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Кривцун І. С. Організація Запорізького козацтва – формування основ самоврядування в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2005. Вип. 29. С. 241-247.

⁶ Яворницький Д. І. *Історія запорізьких козаків.* Львів: Світ, 1993. Т. 1. С.120-121.

під час загальних зборів, при виборах військової старшини, січовому й паланковому управлінні. Зовнішнім виявом цієї громади була рада, військова рада, народне віче»⁷. Таке бачення «ідеалу» зумовлене історичними подіями, оскільки в основу світогляду громади покладений принцип миру, дружби та товариства. Також український дослідник М. Бедрій у своїх працях про козацьке право зазначав: «козацтво як суспільний стан, що остаточно утвердився в XVI ст., суттєво відрізнявся від попередніх типів суспільних груп: у нього був особливий зовнішній вигляд, світогляд, спосіб життя, і найважливіше – особиста воля, чого не було в українського селянства. Щобільше, вони були вільними не тільки політично чи соціально-економічно, а й вільними від звичних побутових обов'язків, сім'ї. Хоча на козаків формально поширювалося законодавство держави, умови їхнього життя диктували нові, актуальніші правила поведінки. З часом авторитет цих правил зростає, унаслідок чого вони отримували суспільне визнання та реальну юридичну дію у формі правових звичаїв. Державна влада надавала щодо них мовчазну згоду, адже козацтво, а згодом і Запорізька Січ були оплотом її національної безпеки»⁸. І дійсно, за дослідженнями І. Й. Бойка – Запорізька Січ характеризується як квазідержавне утворення, а не повноцінна держава чи звичайне військове об'єднання⁹.

Вбачається, що козацькою громадою були ті, хто не підкорився, і не підкорював інших. Визначальною основою здійснення самоврядування підкреслювалась повага та можливість вільного висловлення своєї думки всіма козаками. Тож, якщо говорити про самоврядування козацької громади, то питання делегування своїх прав «владі», або ще комусь взагалі не стояло і викликало обурення.

Так, Н. В. Атаманова звертає увагу на те, що «феномен українського запорізького козацтва полягає в тому, що на долю дніпровської вольниці, яка не визнавала над собою жодної влади, крім Божої, раптом випало стати державотворчою соціальною верствою. З розрізнених русинських земель, які перебували під безроздільним пануванням польської, литовської та русинської ж шляхти, за короткий час постала дієздатна, повноцінна та фактично незалежна держава. З іншого боку, процес поглинання Російською імперією козацьких державних утворень ранньомодерної доби призвів як до втрати Україною в кінці

⁷ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1993. Т. 1. С.120-121.

⁸ Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 78-86.

⁹ Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.). К.: Атіка, 2012. С. 157.

ХУШ ст. державності, так і до втрати своєї соціальної структури суспільства»¹⁰.

Влада, яка здійснювалась на Січі мала певні ознаки, які притаманні децентралізованій публічній владі. Підтвердженням цьому є наведений К. В. Мануїловою такий ряд ознак:

«-максимальне наближення влади до об'єктів (функціонування органів місцевого самоврядування (загальна козацька рада);

- забезпеченість ресурсами (кожне муніципальне утворення або автономне козацьке товариство (Запорізька Січ, курінь, полкове та сотенне місто мало власну скарбницю, яку могло використовувати на власні потреби);

- доступність участі в житті суспільства та контролю (активне функціонування органів прямої демократії – козацької ради);

- існування кількох (двох або більше) вертикальних рівнів публічної влади в рамках територіальної організації єдиної держави (функціонування центральної (Річ Посполита, пізніше – Російська держава) та місцевої влади (Запорізька Січ, курінь, полкове та сотенне місто);

- наявність внутрішньодержавних територіальних утворень із різним правовим статусом і певним ступенем автономії та самостійності (полково-сотенний устрій української державності»¹¹.

Тож, з огляду на наведене, розглянемо більш детально правовий статус окреслених органів врядування.

Вищим органом влади на Запорізькій Січі була Січова (або Генеральна) рада. Козацькі ради ж управляли полковими та сотенними містами. У дослідженнях І. В. Козюри та О. Ю. Лебединської зазначається: «вищим органом влади Запорізької Січі була січова рада, котра збиралася регулярно, як правило двічі на рік, для обрання уряду – кошової, паланкової, курінної старшини, а також розподілу угідь між куренями. Вибори були загальними і прямими. Збори всього запорізького козацтва проводилися на січовому майдані біля церкви. Січова рада являла собою орган прямого народоправства козаків. До компетенції ради належали питання січового законодавства, управління і суду, міжнародних відносин,

¹⁰ Атаманова Н. В. Забезпечення правового порядку в Україні інституціями запорізького козацтва. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 131-135.

¹¹ Мануїлова К. В. Засади децентралізації в публічній владі запорізьких козаків. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 205-209.

війни і миру, обирання кошового отамана та січової старшини, розпорядження земельними угіддями»¹².

Взагалі, історично так склалось, що Запорізька Січ мала всі ознаки республіки з безпосереднім управлінням, де козацькому народу належала законодавча влада. Це стало можливим з огляду на те, що на Січі було небагато жителів – декілька сотень тисяч по всіх Вольностях Запорізьких і саме Січова рада була органом законодавчої влади у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорізького, і по суті була органом найвищого порядку. Унікальним проявом здійснення прямого волевиявлення стала участь всіх без винятку. Геть усі справи вирішувались спільно. Так, можна лише уявити який стояв гамір та емоції при прийнятті тих чи інших питань...

Цікавим є бачення Є. О. Бутиріна, що «зібрання всіх без винятку козаків – рада (коло), була вищим органом влади на Запорозькій Січі. Чернецькою радою вона називалася тоді, коли козаки збиралися не за старшинською, а за власною ініціативою. Також на раду могли зібратися лише старшини, а в окремих випадках на коло могли запросити не все козацтво, а лише депутації від куренів. Існування ради не регламентувалося формальними правилами, традиційно коло скликалась щорічно 1 січня на Січі, для переобрання отамана та старшини, а в разі поточної потреби скликалися неординарні ради, які могли збиратися там, де виникала така потреба. Рада була дорадчим органом, інструментом досягнення консенсусу, прийняття спільного рішення, яке ставало обов'язковим для спільноти, що його ухвалила»¹³.

На нашу думку, таке бачення автора щодо правового статусу Ради, як лише дорадчого органу, не зовсім чітко відображає суть діяльності даного органу. Так, якщо виходити із того, що звичаєво-правова організація влади на Запорізькій Січі мала вищий рівень (загальна військова рада та Кіш), середній рівень (паланкове управління) та низовий рівень (курінне управління)¹⁴, то Січова Рада була і дорадчим, і законодавчим, і судовим органом. Слід також зазначити, що Рада приймала рішення у край важливих та вагомих питаннях,

¹² Козюра І. В., Лебединська О. Ю. *Місцеве самоврядування в Україні (становлення та еволюція)*. Ужгород: Патент, 2003. С. 32.

¹³ Бутирін Є. О. *Місцеве самоврядування періоду козацької доби (кінець XV ст. – перша половина XVII ст.)*. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2019. Випуск 17. С. 58.

¹⁴ Атаманова Н. В. *Правовий порядок Запорізької Січі: історико-теоретичне дослідження*: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2013. С. 11.

наприклад, - обрання отамана, проведення переговорів з послами інших держав, а в деяких випадках – ставала найвищою судовою інстанцією.

На підтвердження наведеного зазначимо думку В. Тімашева, який у своєму дослідженні сказав: *«Раді належала вся повнота законодавчої та адміністративної влади. Вона ухвалювала закони, приймала рішення з найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики, контролювала діяльність урядовців. Раду могли скликати гетьман, митрополит, а у військовий час – просте козацтво і навіть сторонні особи»*¹⁵. М. Є. Слабченко одним із перших звернув увагу, що найважливіші справи вирішувалися як правило гуртом¹⁶.

Виконавча влада на Січі належала кошовому отаману, якого обирали кожного року на Січовій раді. Л. В. Худояр наводить цікавий приклад обрання кошового отамана: *«процедурі виборів козацької старшини була притаманна підкреслена обрядовість як невід’ємна риса побуту «барокової людини». Так, після проголошення відставки попередньому кошовому і старшині, прості козаки йшли до куреня, де жив бажаний кандидат у кошові, і запрошували його на Раду. Якщо кандидат добровільно йти не погоджувався, то його приводили із застосуванням сили. Після офіційного схвалення кандидатури більшістю присутніх на Раді козаків, новообраному кошовому двічі пропонують булаву, від якої, за давнім звичаєм, він має двічі відмовлятися і, лише на третій раз погодитися. Якщо під час виборів йде дощ, то старі козаки мастять голову новому кошовому багнюкою на знак покори його волі війську»*¹⁷. Тож, по суті, кошовий отаман був першим серед рівних, а не головним.

Такі звичаї та процедура обрання політичного лідера Запорізької Січі, який зосереджував у своїх руках вищу адміністративну, військову та духовну влади, – давали розуміння козацькій громаді, що його владна діяльність не загрожує демократії. Ця посада носила виборний характер, з конкретним терміном, а також із попередженням від громади – «щодо підкорення волі війську».

Кошовий отаман був найголовнішим у складі військової старшини (або начальників), до складу якої також входили – військовий суддя, військовий

¹⁵ Тімашов В. Правовий порядок діяльності Запорізької Січі у площині права людини на особисте волевиявлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 117.

¹⁶ Слабченко М. Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. Випуск третій. За ред. М. П. Василенка. К., 1927. С. 202–340.

¹⁷ Худояр Л. В. Джерела права Запорізької Січі. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 37.

писар, військовий осавул, військовий обозний та курінні отамани, котрих обирали на Січовій раді. Найбільш відомими шанованими лицарями-козаками, яких обирали кілька років підряд кошовими отаманами, вважаються Іван Сірко та Петро Калнишевський. Певна популярність та підтримка, на думку Г. Коцур була через те, що *«кошовий отаман П. Калнишевський послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. П. Калнишевський дбав про розвиток хліборобства, ремесла й торгівлі. Історики довели, що останній період в історії Нової Січі позначився економічним піднесенням, ростом кількості запорозьких зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці»*¹⁸.

За дослідженнями В. Тімашова вбачається, що усього була 21 посада, на яких перебувало по кілька урядовців одного звання. Наприклад, курінних отаманів нараховувалось 38 (за кількістю куренів), гармашів (артилеристів) – 8, канцеляристів – 20, полкових писарів – 9. Загалом, у владних структурах Запорізької Січі налічувалося 120 осіб командно-адміністративного персоналу¹⁹.

Військовий суддя, або кошовий суддя, – здійснював суд над козаками, призначав начальника артилерії, при необхідності заміщав кошового отамана (так званий – наказний кошовий отаман). Його також обирали раз на рік, і суддею міг бути найбільш досвідчений козак. Водночас, його соціально-побутові звички не змінювались – приймав їжу та продовжував жити такий суддя у своєму Курені, як і Кошовий отаман.

Так, Л. Окиншевич зазначав: *«Військовий суддя – це головний помічник кошового отамана. Крім виконання своїх основних функцій, як правило, заступав кошового отамана як наказний отаман, був скарбником і начальником артилерії та завідувачем складами військових припасів; був членом Старшинської Ради та виконавцем доручень кошового отамана чи Січової Ради. Військовий суддя охороняв ті звичаї і одвічні порядки, на яких базувався весь устрій козацького життя. Він розглядав ті справи, що не піддавались на розгляд Січової Ради чи кошового отамана, та давав поради сторонам, проте не затверджував остаточно своїх постанов. Військо давало на це право лише*

¹⁸ Коцур Г. Економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі: українська історіографія (1991–2016 рр.). *Часопис української історії*. 2016. Вип. 34. С. 32.

¹⁹ Тімашов В. Правовий порядок діяльності Запорізької Січі у площині права людини на особисте волевиявлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 117.

кошовому отаманові. З часом правовий статус військового судді зростав і надалі: з середини XVIII ст. військовий суддя все частіше виступав як вища судова інстанція у справах, що розглядалися паланковими полковниками чи курінними отаманами»²⁰.

Водночас, цікавим є дослідження С. М. Март'янової, яка зазначала: «коли військовий суддя, заступаючи кошового отамана під час його відсутності як наказний кошовий, виносив вирок, їх можна було апелювати до Січової ради. Це свідчить про те, що ні наказний отаман, ні сам кошовий не були найвищими чинниками судівництва, бо в мирний час суд Січової ради, де в судовому процесі брало участь все козацтво, присутнє на Січі, був справді незалежним від кошового (всі присутні на раді мали рівні права й активно голосом чи киданням шапок виносили ухвали, якими зобов'язували до виконання всіх, включаючи і кошового). Та все ж кошовий отаман мав право помилувати засуджених або навіть винести вирок про смертну кару»²¹.

Також, при військовому судді знаходився військовий писар, який керував канцелярією, оголошував дати допитів та озвучував вирок, здійснював листування від імені всього запорізького війська, оприлюднював вхідну кореспонденцію, засвідчував копії документів, тож по суті був діловодом.

Додатково слід звернути увагу на те, що на території Запорізької Січі діяло козацьке звичаєве право, яке і забезпечувалось зазначеними вище судовими органами. Водночас, зосередження справ в руках урядової старшини призводило до досить тривалих розглядів.

В обов'язки Військових осавулів входило – нагляд та ведення прикордонної служби та охорона шляхів, ведення слідства та виконання судових вироків, слідкування за порядком і дисципліною у військових таборах, на раді козаків вони виконували роль глашатаїв. Д. І. Яворницький про посаду військового осавула зазначав: його «так само як кошового отамана, суддю й писаря, обирала загальна рада простих козаків низового товариства. Обов'язки його були дуже складні: він стежив за ладом і пристойністю серед козаків у мирний час у Січі, а у воєнний – у таборі; стежив за виконанням судових вироків за рішенням кошового чи всієї ради як у Січі, так і у віддалених паланках війська; провадив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед сімейних козаків запорізького поспільства; заготовляв продовольство для

²⁰ Окіншевич Л. *Лекції з історії українського права: Право державне. Доба станового суспільства*. Мюнхен, 1947. 171 с.

²¹ Март'янова С. М. *Правовий статус суддів у системі влади Запорізької Січі*. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 3. С. 4-10.

війська на випадок війни, приймав хлібне й грошове жалування і, за наказом кошового, розподіляв його відповідно до посади кожного старшини; охороняв усіх, хто мандрував степами запорізьких вольностей; захищав інтереси війська на прикордонній лінії; їхав попереду війська для розвідки за неприятелем; стежив за ходом битв; допомагав тій чи іншій частині в гарячі хвилини бою. Тому й зрозуміло, з якої причини військового осавула різні мемуаристи й історики називають «поручником», «давнім архонтом афінським», правою рукою і правим оком кошового, й порівнюють його посаду з посадою міністра поліції, генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі. Зовнішнім знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця, децю тонша посередині, з потовщеннями на кінцях, скріплених срібними кільцями, яку він повинен був тримати під час військових зборів. Життя і прибутки військового осавула були такими ж, як у військового писаря; він отримував на рік 40 карбованців жалування. Помічником військового осавула обирали військового підосавулія, а на випадок війни військового обозного, що відав артилерією та військовим продовольством і допомагав у всьому осавулові»²².

Без таких «контролерів» дотримання ладу та порядку було б неможливим, оскільки волелюбність, можливість вираження своєї думки, військова підготовка козаків могли іноді проявлятися у доволі агресивній манері. Виборність посади також мала свої позитивні прояви, оскільки виключала зговір та корупційну складову між кошовим отаманом й осавулом.

Цікавим є правовий статус курінних отаманів, яких було 38, як і куренів Запорізької Січі. Д. І. Яворницький зазначав: «звання курінних отаманів, слід гадати, з'явилися тоді, коли все військо було поділене на курені. Посада курінного отамана була виборною, як і інші; курінним обирали людину кмітливу, хоробру, рішучу, часом із колишньої військової старшини, але переважно з простих козаків. Вибори курінного отамана були приватною справою лише певного куреня й виключали втручання козаків іншого куреня. Курінні отамани виконували передовсім роль інтендантів у Січі; їх прямим обов'язком було постачання харчами й дровами власного куреня й зберігання грошей і майна козаків у курінній скарбниці, ключі від якої завжди були в нього, а за його відсутності ніхто не смів брати їх без дозволу курінного. Курінні отамани піклувалися про козаків куреня, як батьки про власних дітей, і якщо хтось із козаків у чомусь завинив, його карали тілесно, не питаючи ні в кого дозволу.

«В курені старшим був отаман курінний, а після нього кухар; якщо козаки нашкодять, то отаман і кухар, засуджуючи винних, кажуть: а подайте київ на сучих синів! – і винних б'ють киями». Улюблених курінних отаманів запорізькі козаки

²² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х томах: Т. 1. К.: Наукова думка, 1990. 592 с.

часом слухали більше, ніж кошового чи суддю, тому кошовий отаман у важких і небезпечних питаннях чи випадках часто діяв на все військо через курінних отаманів. Отже, курінні отамани були наче посередниками між значною старшиною і простим товариством, а часом і зряддям у руках кошового, особливо в тих випадках, коли якась справа вимагала негайного рішення усього війська, а військо або ухилялося від швидкої відповіді, або й зовсім не погоджувалося на його пропозицію. Сповна віддаючи данину поваги курінним отаманам, запорізькі козаки навряд чи вважали посаду курінного необхідною умовою для отримання посади кошового; про це, в будь-якому разі, немає історичних відомостей»²³.

Так, бажаючи стати козаками спочатку зверталися до курінного отамана, розказували про себе, записувались до військового списку, а потім вирішували чи залишатись їм у куренях. Курені були як осередком самоврядності, так і військовою одиницею, а тому потребували контролю й нагляду в організації побутових справ. Аналізуючи повноваження та сферу діяльності, правовий статус курінних отаманів, можна говорити про те, що вони виконували функції місцевої виконавчої влади на чітко визначених територіях. Трохи пізніше місцева влада стала зосереджуватись у руках паланкових полковників, яких обирала територіальна козацька громада і затверджував кошовий отаман.

Місцеві органи, як ось керівництво запорізькою паланковою організацією, з'явилися на Вольностях Запорізьких досить пізно. До паланкової старшини входили полковник, осавул, писар, хорунжий, підосавул і підписарій, яких призначала кошова старшина. Їх влада поширювалася на всю паланку, тобто на козаків, які проживали за межами Січі по слободах і зимівниках. Полковник одержував ознаку влади – пірнач, який він носив за поясом, а також значок, тобто невеликий прапор, який ніс полковий хорунжий попереду команди. Крім цього, полковник паланки мав свою печатку. В свою чергу, осавул був виконавцем різних доручень кошового отамана і січової ради, а також мав спеціальні військові та поліційні функції: розгляд на місці скарг, переслідування розбійників, злодіїв, грабіжників, бо однією з найважливіших функцій паланкової старшини вважалось «підтримання порядку» в окрузі²⁴.

Д. І. Яворницький писав, що «Паланкову старшину становили: полковник або сердюк, осавул, писар, підосавулій і підписарій, тобто «три пани і три підпанки».

²³ Там само.

²⁴ Кривцун І. С. Організація Запорізького козацтва – формування основ самоврядування в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 29. С. 241-247.

Тому полковники мали таку форму підпису на паперах: «Полковник такий-то зі старшиною». До паланкової старшини обирали людей заслужених, але вони щороку змінювалися після військової ради. Спочатку їх було п'ятеро, згодом восьмеро, за кількістю паланок; кожен із них мав у своїй дистанції особливу владу над козаками, які жили у слободах і зимівниках, посилав роз'їзди на прикордонні лінії для розвідки про стан справ у неприятелів і точно їй докладно повідомляв про це в Січ. Крім того, одного з них щороку відряджали до столиці для отримання царського грошового й хлібного жалування. Влада паланкового полковника в його землях була дуже великою: у своєму районі він заміняв особу кошового отамана, тому нерідко, як і кошовий, карав і навіть страчував злочинців. Його влада поширювалася також на осіб, що проїжджали через паланку; він дозволяв їм в'їзд у вольності запорізьких козаків, а для безпеки давав їм особливий знак, що звався пірначем. Зовнішнім знаком гідності паланкового полковника був металевий пірнач, який він носив за поясом. На утримання всього «паланкового панства» йшла «особливая великая плата кожен рік»²⁵.

Нижчу ланку адміністрації Запорізької Січі складали виборні військові служителі: довбиш (допомагав осавулові, ударами в литаври збирав козаків на раду, інспектував стан козацької готовності до походу), пушкар (зберігав зброю, командував гарматами, навчав козаків артилерійській справі), тлумач (перекладав, очолював розвідку і контррозвідку, входив до складу посольств), кантаржій (охоронець військових терезів і мірок, збирав податки на користь війська з-посеред привезених у Січ на продаж товарів), чотири шафарі (збирали податки на користь війська за межами Січі), старші і молодші канцеляристи (кількість їх досягала 20-ти чоловік), два отамани січової школи (обрані школярами, вони зберігали шкільну казну, турбувалися про харчування і умови життя дітей)²⁶.

Тож, фактично здійснення місцевого самоврядування у Козацьку добу відбувалось в рамках *горизонтальної управлінської структури*. Зокрема, органи мали різні повноваження, але спільним вважалось вирішення питань місцевого значення.

Водночас, І. О. Паньонко зазначив, що з плином часу на Запоріжжі створилася досить могутня верхівка козацтва: старшина, яка зосередила в своїх

²⁵ Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків: У 3-х томах: Т. 1.* К.: Наукова думка, 1990. 592 с.

²⁶ Козюра І. В., Лебединська О. Ю. *Місьцеве самоврядування в Україні (становлення та еволюція)*. Ужгород: Патент, 2003. С. 33.

руках значні матеріальні багатства, займала керівні посади і тримала в своїх руках владу. До старшини приєднувались заможні козаки. А поруч з цією аристократією стояла маса козаків – «сіроми», «голоти», яка не мала нічого, крім своєї сорочки. Частина «голоти» мешкала в самій Січі, в курені, перебувала на утриманні Коша, а більша частина проживала поза Січчю, працювала як наймити у зимівниках, на промислах, у чумацьких валках. Старшина запорізького козацтва вже тоді прагнула використовувати своє становище у власних інтересах, інколи всупереч інтересам більшості козаків, тобто мали місце процеси класового «переродження» керівників²⁷.

Внаслідок цього, *«ради ставали з одного боку все більш формальними, а з другого – все менше відбивали інтереси рядового козацтва, яке, висловлюючи у такому разі протест, застосовували свою грізну зброю – «Чорну раду» (відома Чорна рада 1663 р. у Ніжині), яка проводилась без старшин. Рішення такої «Чорної ради» старшина повинна була беззаперечно приймати, бо інакше могло вибухнути повстання. Якщо старшина відмовлялася виконати рішення такої ради, в основної маси козаків було моральне право на непослух, щоб силою змусити старшину виконувати рішення більшості»*²⁸.

Підсумовуючи вищевикладене, слід вказати, що дослідження виникнення та існування правового статусу органів місцевого самоврядування Козацької доби має на сьогодні важливе значення не тільки для нашої політичної культури й правосвідомості, впливає на розширення знань про державотворення, а й має на меті убезпечення від здійснення помилок при проведенні різного роду реформ, у тому числі у сфері муніципальної влади в Україні. Дослідивши порядок виникнення, підстави створення, статус відповідних органів влади, сфери їхнього впливу, доходимо до висновку, що свідома воля народу, відсутність тиску та прагнення до національного народовладдя, утворило саме ту адміністративну систему, що діяла в Козацьку добу. У той час, коли звичаї та традиції при обранні кошового отамана не були просто фарсом або «ігрищами», відбувався процес становлення звичаєвого козацького права, яке згодом буде визнане як юридично-обов'язкова нормативна система.

²⁷ Паньонко І. М. *Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.)*: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Л., 2000. С. 7.

²⁸ Кривцун І. С. Організація Запорізького козацтва – формування основ самоврядування в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 29. С. 241-247.

Отже, основними засадами здійснення місцевого самоврядування в Козацьку добу вважаємо: участь козацької громади у всіх без виключення справах Запорізької Січі, виборність «старших серед рівних» козаків, територіальний поділ, а також визначену систему виконавчих органів на місцях (курінні отамани), що позитивно вплинуло на організацію і побут козацького товариства.

Dr. habil. Prof. Liliia Orel (Kyiv, Ukraine),
PhD in Law Nataliia Koval (Kyiv, Ukraine),
PhD in Law Valerii Kravchuk (Kyiv, Ukraine)

Basic Principles of Ukrainian Local Self-Government during Cossack Era

A special period of existence of one of the best forms of organization of decentralized public power in Ukraine was the Cossack era. The functioning and development of local self-government on the lands of the Zaporozhian Army turned out to be a fundamental basis for the formation of Ukrainian statehood. Studies of the emergence and implementation of local self-government in that period are very important for finding solutions to legal problems of our time, in particular, in the modern reform of local self-government in Ukraine. The determining basis for the exercise of self-government was mutual respect and the possibility of free expression of their own opinion by all Cossacks. Therefore, if we talk about the self-government of the Cossack community, then the issue of delegating the rights and laws of "state power" to anyone was not on the agenda at all. At the same time, it is indicated that the customs and procedure for electing the political leader of the Zaporozhian Sich, who concentrated in his hands the highest administrative, military and spiritual authorities, were a vivid example of Eastern European democracy. This essay also analyzes the activities of specific local self-government bodies of the Sich. So, the Quartermaster General was the main one among the military foreman, which also included a military judge, a military clerk, a military chieftain, a troop transport chief and kurin atamans, who were elected by Sich Rada.

Key words: Cossack, Zaporozhian Sich, Local Self-Government, Quartermaster General, Sich Rada, Starshina, Cossack Law.

Профессор Лилия Орел (Киев, Украина),
Кандидат юридических наук Наталия Коваль (Киев, Украина),
Кандидат юридических наук Валерий Кравчук (Киев, Украина)

Основы местного самоуправления в Украине казацкой эпохи

Особым периодом существования одной из лучших форм организации децентрализованной публичной власти в Украине была Казацкая эпоха. Функционирование и развитие местного самоуправления на землях Войска Запорожского оказалось фундаментальной основой для формирования украинской

государственности, а исследования возникновения и осуществления местного самоуправления в тот период имеют большое значение не только с позиции характеристики исторического достояния, но и для поисков решения правовых проблем современности, в частности, в современном реформировании местного самоуправления Украины. В статье указывается, что в составе казацкой общины были те, кто не подчинился, и не покорился другим. Определяющим базисом для осуществления самоуправления считались взаимное уважение и возможность свободного высказывания собственного мнения всеми казаками. Поэтому, если говорить о самоуправлении казацкой общины, то вопрос делегирования прав «государственной власти» кому-либо вообще не стоял на повестке дня. При этом, обозначено, что обычаи и процедура избрания политического лидера Запорожской Сечи, сосредоточившего в своих руках высшую административную, военную и духовную власти, являли собой яркий образец восточноевропейской демократии. В данном очерке также проанализирована деятельность конкретных органов местного самоуправления Сечи. Так, кошевой атаман был главным среди военной старшины, в состав которой также входили - военный судья, военный писарь, военный есаул, войсковой обозный и куренные атаманы, избиравшиеся на Сечевой Раде. Определено, что исследование возникновения и существования правового статуса органов местного самоуправления Казацкой эпохи имеет сегодня весомое влияние не только на правосознание и расширение знаний о государстве, но и является предохранением от совершения ошибок при проведении разного рода реформ, в том числе, и в сфере муниципальной власти в Украине.

Ключевые слова: казак, Запорожская Сечь, местное самоуправление, кошевой атаман, Сечевая Рада, старшина, казацкое право.

Професор Лілія Орел (Київ, Україна),

Кандидат юридичних наук Наталія Коваль (Київ, Україна),

Кандидат юридичних наук Валерій Кравчук (Київ, Україна)

Основні засади здійснення місцевого самоврядування в Україні за козацької доби

Особливим періодом існування однієї з кращих форм організації децентралізованої публічної влади в Україні була козацька доба. Функціонування і розвиток місцевого самоврядування на землях Війська Запорозького стали фундаментальною основою у формуванні української державності, а дослідження виникнення і здійснення місцевого самоврядування в той період має велике значення не тільки з позицій історичного надбання, але й для пошуків шляхів вирішення правових проблем сучасності. У статті наголошується, що в складі козацької громади були ті, хто не підкорився іншим. Визначальною основою здійснення самоврядування вважались взаємоповага і можливість вільного висловлювання своєї думки усіма козаками. Тому, якщо говорити про самоврядування козацької громади, то питання делегування своїх

прав «державній владі», або ще кому-небудь, взагалі не стояло; така постановка питання цілком закономірно викликала обурення. При цьому, в статті зазначено, що звичаї і процедура обрання політичного лідера Запорізької Січі, який зосереджував в своїх руках вищу адміністративну, військову і духовну влади, – надавали розуміння козацькій громаді, що його владна діяльність не загрожує усталеній демократії. Посада кошового отамана була виборною, з конкретним терміном. У даному нарисі також проаналізовано діяльність конкретних органів місцевого самоврядування. Так, кошовий отаман був головним в складі військової старшини, до складу якої також входили – військовий суддя, військовий писар, військовий осавул, військовий обозний, курінні отамани (їх усіх обирали на Січовій Раді).

Ключові слова: козак, Запорізька Січ, місцеве самоврядування, кошовий отаман, Січова Рада, старшина, козацьке право.

***Орел Лілія Василівна** – доктор юридичних наук, професор кафедри публічного та приватного права Київського університету імені Бориса Грінченка.

* **Коваль Наталія Вікторівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного та приватного права Київського університету імені Бориса Грінченка.

* **Кравчук Валерій Миколайович** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного та приватного права Київського університету імені Бориса Грінченка.

E-mail: liliia.orel@gmail.com.

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2021.5.1.94>

УДК 340.130.3+ 340.130.54(340.132.627+340.113.2)

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ МОЛДАВСКОГО ПРАВА XVI-XVII ВЕКОВ

ИРИНА ПОГОРЛЕЦКАЯ (Тирасполь, Республика Молдова)*

Источники права Молдавского княжества периода XVI-XVII веков отличались не только многообразием, но и неопределенностью. После подписания Бухарестского мира в 1812 году к Российской империи отходили земли восточной части Молдавии, названные Бессарабией. На данный период в государстве присутствовала неопределенность законодательных положений. На эту неопределенность указывал Гартинг (бессарабский губернатор, назначенный в 1813 году – примеч. автора), ссылаясь в своих «донесениях министрам и иногда в довольно резкой форме, осуждая кроме того вообще пригодность тогдашнего местного строя Бессарабии для дальнейшего его преуспеяния...»¹.

В числе факторов влияния на процессы правообразования молдавского феодального права указывается на *римско-византийский фактор* (А. Алексиану, Ш. Берекет, В. Богря, Р. Димиу, Х. Замфиреску, Н. Йорга, С. Руссу, Б. Хаджеу, В. Шотропа и др.), *славянский фактор* (Л. Бога, П. Богдан, К. Диссеку, П. Негрулеску), *следы германского влияния* (Т. Балан, Г. Гибэнеску, В. Димитриу, И. Кондураки, А. Ксенопол, В. Луну, С. Станку, В. Урекия).

Обычное право выступает в качестве первой формы правовых отношений, которые складываются в обществе. Среди исследователей обычного права средневековой Молдавии нет единства взглядов относительно правовой природы юридического обычая, его места и роли среди источников права. П. Даневский, Л. Кассо, В. Линовский, М. Шимановский фактически отрицали юридический обычай в качестве источника права средневековой Молдавии.

Устав Образования Бессарабской Области от 29 апреля 1818 года говорит, что в Верховном Совете «гражданские, тяжбные и межевые дела судятся по основанию законов и обычаев молдавских», и что кроме того во всех делах даже

¹ Кассо Л. А. *Византийское право в Бессарабии*. М.: Типография Московского Университета, 1907. С. 6.

уголовных и административных должны быть сохранены эти же права и обычаи земли «в отношении защищения частной собственности»².

Между тем, «говоря о местных законах, правительство знало лишь, что есть какие-то особливые законы, которыми руководствуются в присоединенной области, но не знало, какие же это законы»³. Большой проблемой было и описание обычаев Бессарабской области, по той причине, что какого-либо письменного закрепления они не получили.

В своем донесении управляющему Министерством Полиции от 23 декабря 1814 года Гартинг пишет: «Они (советники Областного Правления), пользуясь большинством голосов их и защищаясь своими многоразличными и неумопостижимыми обычаями, о коих однакоже нужных актов не предоставляют»⁴.

В. Линовский со ссылкой на ученых иностранцев, которые долго проживали в Молдавии отмечает, что молдаване ссылаются «на так называемые «*обычаи помынтуле*» (обычаи края – примеч. автора), основанные на простых местных обыкновениях и произвольных преданиях; судьи определяются без всякого разбора по одному княжескому произволу... В Молдавии и Валахии все тяжбы решаются по княжескому произволу, основанному на его выгодах или на происках его министров... Все доказательства и законность требования не имеют никакого веса у судей. Приговоры издаются словесно, редко бывают они письменные; если же иногда и набросят их на летучий листок, в том небольшая польза; нет нигде архива или канцелярии, куда бы можно внести его»⁵.

Схожее мнение о фактическом отсутствии обычного феодального права в молдавском обществе прослеживается у ряда американских, английских, французских и итальянских авторов: (Л. Тилет, А. Мазур, В. Мишел, Д. Берти, Л. Ставрианос и др.)⁶.

² Кассо Л. А. *Византийское право в Бессарабии*. М.: Типография Московского Университета, 1907. С. 9.

³ Пергамент О. Я. *О применении местных законов Арменопула и Доница*. Сочинение О. Я. Пергамента, присяж. пов., Округа Одес. судеб. палаты. Санкт-Петербург: типо-лит. А. Г. Розена (А. Е. Ландау), 1905. С. 8.

⁴ Кассо Л. А. Там же. С. 6.

⁵ Шимановский М. В. О местных законах Бессарабии. *Сообщ., сдел. Одес. юрид. о-ву тов. пред.* М. В. Шимановским. Вып. 1-2. Одесса: тип. «Одес. вестн.», 1887-1888. С. 41.

⁶ Галбен А. И. *Из истории феодального права Молдовы конца XVIII – начала XIX века (турецко-фанариотский период)*. Кишинев, 1998. С. 28.

Турецкие исследователи А. Дабинович, О. Баркан, Э. Карала, И. Узунчаршылы и др. хоть и не отрицают наличия обычного права, но рассматривают его сохранение в период османской зависимости как некое благодеяние со стороны Порты.

В то же время известный государственный деятель и ученый XVII-XVIII веков Дмитрий Кантемир в своем труде «Описание Молдавии» пишет, что молдавский народ «придерживался различных обычаев, заимствованных от соседей и сохранившихся во время его переселения и изгнания, как-то: право наследования, завещания, распределения наследственного имущества среди наследников, определение границ земельных владений, выполнение повинностей, которые есть почти у каждого народа»⁷.

А. Боршевский, Б. Сосна признают существование юридических обычаев средневекового Молдавского государства, хотя и указывают на то, что они не были однородными и могли отличаться в зависимости от региональности, «когда определенные нормы Нижней Молдовы оказывались неприемлемыми для Верхней Молдовы, и наоборот. Однако эти различия не существенны»⁸.

Тем самым, вопрос о существовании обычаев края является дискуссионным и до конца не решенным до настоящего времени. Представляется, что все же нельзя в полной мере отрицать наличие сложившегося юридического обычая в средневековой Молдавии. В целом, средневековое крестьянское общество оставалось безграмотным, крестьяне и большая часть феодалов не умели читать и/или писать. В повседневной жизни они руководствовались обычаями, письменные законы вообще имели мало смысла. Поэтому, «даже тогда, когда многие положения права были зафиксированы на практике, они соотносились не столько с буквой закона, сколько с духом юридических обычаев, т.е. люди руководствовались памятью о том, как в подобных случаях поступали прежде, как трактовали юридические обычаи «законоговорители»»⁹, что подсказывало в конкретной ситуации юридическое сознание и, конечно, социальные позиции. Кроме того, составлявшиеся грамоты включали в себя нормы обычного права, превращая их в писаную норму права.

⁷ Кантемир Дмитрий. *Описание Молдавии*. Кишинев, 1973. С. 124.

⁸ Боршевский А., Сосна Б. Юридические аспекты применения норм обычного права в Молдове. *Revista Națională de Drept*. Nr. 9, septembrie 2009. С. 45.

⁹ Галбен А. И. *Из истории феодального права Молдовы конца XVIII – начала XIX века (турецко-фанариотский период)*. Кишинев, 1998. С. 39.

В этой связи, обычное право Молдавии, можно считать, являлось одним из источников вещного, семейного, наследственного, и даже уголовного и процессуального права средневекового государства. Обычное право начинает приобретать кодифицированный характер лишь в XVIII – начале XIX вв.

К концу *позднего феодализма* неписанные обычаи теряют силу как источники для принятия решений в судебной практике, однако в общественной жизни продолжают активно применяться. Основной причиной данного явления являлись «Османская империя и господствующие классы страны. Турция возражала против выработки в Молдове собственных законов, а господствующие классы были неспособны составлять кодификацию законов на основе местных юридических обычаев»¹⁰. Тем самым, несмотря на неоднозначность в понимании места юридического обычая среди источников права средневекового Молдавского княжества, полностью отрицать его роль как источника права было бы неправильно. Поставленный вопрос требует дальнейшего всестороннего изучения.

Прохирон (ручная книга законов) публиковался еще восточноримскими императорами Василием I, Львом Мудрым и Константином Багрянородным. Прохирон, изданный в первой редакции не позднее 879 г., рассматривал вопросы гражданского оборота, брачного и наследственного права. Дополненное издание Прохирона относится к периоду между 879 и 886 годами, и известно под названием Эпанагога.

Как известно, Эпанагога переводилась на славянский язык. Точного времени появления славянского перевода Прохирона в литературе не установлено. На Руси разделы Прохирона содержащие нормы заключения и расторжения брака, отдельные нормы уголовного и процессуального права известны еще до середины XIII века. Впрочем, вопрос о том, был ли распространен Прохирон на территории Молдавского княжества XVI-XVII веков, требует изучения. Известно, что на «территориях Украины и Белоруссии, входивших в состав Литовского и Польского государств, полный Прохирон был известен в XIII в. в составе кормчих Сербской редакции (9 списков XV – первой половины XVII в.) и украинской, Киево-Академической редакции (5 списков)»¹¹.

¹⁰ Боршевский А., Сосна Б. Юридические аспекты применения норм обычного права в Молдове. *Revista Națională de Drept*. Nr. 9, septembrie 2009. С. 46.

¹¹ Шапов Я. Н. Прохирон в восточнославянской письменности. *Византийский временник*. Том 38. М.: Издательство Наука, 1977. С. 55-56.

На території України Прохирон був не тільки широко розповсюджений в XVI–XVII вв., но мав свою особливу форму – місцеву неофіційну рецепцію, що полягала в перекладі статей пам'ятника на українську мову, переробці та розвитку деяких його норм¹². Відомі численні списки Прохирона. Відомий і молдавський (валахський) список кормчих. Я. Н. Шапов згадує про один з цих списків¹³.

Епанагога передбачено з'явилася в період між 884 і 886 рр., незадовго після Прохирона. Нові параграфи «Епанагоги торкаються питань державного (II, 1-5) і церковного права (III, 1 – 11, VIII, 1 – 2. 7 – 11, IX, 13 – 16, X, 6, XI, 11. 14, XXXVIII, 20), судового (XI, 1 – 9, XII, 18) і боргового права (XXVIII, 1 – 2. 4), родинних, майнових і спадкових відносин, кримінального права»¹⁴. Епанагога увійшла в загальний ряд збірників, які мали внаслідок застосування на території Молдавського князівства – *Шестикнижие* Арменопула, *Синтагма* Матфея Властаря.

До числа інших джерел права можна віднести пам'ятники церковно-канонічного (візантійського) права. Вони отримали поширення як переписані «*Номоканони*», які називалися «*Правила*» («*Законники*»). Як збірники церковно-громадянських постановлень, такі компіляції базувалися на текстах кодифікації імператора Юстиніана I і інших візантійських пам'ятників права. Номоканон во второй половині XVI століття був перекладений на молдавську мову.

В XV–XVI вв., при господарі Стефані, з'являється слов'янський переклад візантійського збірника *Алфавітної Синтагми* солунського ієромонаха Матфея Властаря, що містить норми церковного, кримінального і громадянського права, засновані на законодавстві Юстиніана. Створення Синтагми відноситься до 1335 року і представляє собою збірку, що складається з 24 розділів – за кількістю букв грецького алфавіту. Синтагма містила не тільки церковні, но і громадянські норми, які базувалися на законодавстві візантійського імператора Юстиніана.

¹² Шапов Я. Н. Прохирон в сходунослов'янській писемності. *Візантійський часопис*. Том 38. М.: Видавництво Наука, 1977. С. 48-58.

¹³ Шапов Я. Н. *Візантійське і южнослов'янське правове спадство на Русі в XI–XIII вв.* М.: Наука, 1978. С. 35.

¹⁴ Каждан А. П. Василіки як історичний джерело. *Візантійський часопис*. Том 14. Москва, 1958. С. 57.

Рукопись Синтагамы, переведенная на славянский язык, в 1346 году прибыла из Болгарии в Молдавское княжество. В «середине XVI в. молдавский митрополит Макарий сделал опыт изложения готового славянского перевода Синтагмы по славянскому алфавиту»¹⁵. А. И. Галбен отмечает, что благодаря православию молдавское обычное право впитало многие элементы канонического права, и в XVIII – начале XIX в. существенно отличалось от обычаев прежних времен¹⁶.

В числе наиболее упоминаемого источника права Молдавии XVI-XVII веков выступают так называемые «Василики». П. Н. Даневский свидетельствует о том, что «...господарь молдавский Александр I (1401-1432 г.) приказал сделать на молдавском языке извлечения из так называемых Василик..., составленных по повелению императоров греческих Василия Македонянина и Льва Философа; это извлечение имело силу, по словам Кантемира, до его времени (т. е. до конца XVIII века)»¹⁷. Как видно, выводы П. Н. Даневского основаны исключительно на свидетельстве Кантемира, на чем он акцентирует внимание («по словам Кантемира»).

О. Я. Пергамент пишет: «по вступлении в 1401 году на молдавский престол, господарь Александр I обратился прежде всего к императорам из дома Палеологов с просьбой о присылке в Молдавию Василики, по получении которых он на их основании составил законодательный сборник, переведенный на молдавский язык, как о том повествует историк Дмитрий Кантемир»¹⁸.

Словарь юридических и государственных наук 1901 года также содержит указание, что «в первой половине XV века молдавским воеводою Александром I были признаны официальным правом Бессарабии Василики. Различные византийские источники права были положены и в основу изданной в половине XVII ст. книги законов господаря Василия Лупу Албаноса (уголовное

¹⁵ Скрипкина Е. В. «Алфавитная Синтагма» Матфея Властаря как источник истории. *Вестник Томского государственного университета*. 2012. №3(19). С. 65.

¹⁶ Галбен А. И. Некоторые черты молдавского феодального права в период турецко-фанариотского господства. *Молдавский феодализм: общее и особенное (История и культура)*. Кишинев, 1991. С. 265.

¹⁷ Даневский П. Н. *Об источниках местных законов некоторых губерний и областей России*. Соч. экспедитора Гос. канцелярии, магистра гражд. права П. Даневского. Санкт-Петербург: тип. И. Фишона, 1857. С. 50-51.

¹⁸ Пергамент О. Я. *Приданое по бессарабскому праву. Опыт комментария законов Арменопула и Донича*. Одесса: тип. Акц. Южнорус. о-ва печ. дела, 1901. С. 12.

право, процесс, полицейские предписания и т. п.), хотя с добавлением норм местного обычно-правового происхождения»¹⁹.

Вопрос отнесения Василик к числу источников права Молдавии XVI-XVII веков неоднозначен. Известный молдавский летописец XVII века Г. Уреке, описывавший в подробностях царствование Александра Доброго, нигде «не упоминает о таком крупном событии, как переработка материального права»²⁰.

Кассо также задается вопросом: «правдоподобна ли отсылка «Василик» из Константинополя в Молдавию XV века, т.е. в такое время, когда Василики давно уже перестали быть в употреблении среди жителей Византийской Империи?... Василики своим объемом и сложностью своих постановлений оказались вскоре малодоступными для Византийцев этого времени (VIII века – примеч. автора), и нужно было прибегать к составлению сокращенных сборников, синопсисов, или других компендий, где практика легче и скорее находила ответы на возникающие вопросы... И можно ли после этого поверить, что Василики, с которыми уже не могли справиться Византийцы, стоящие, несмотря на низкий уровень своей юриспруденции, несомненно выше в культурном отношении, чем окружающие их народы, можно ли поверить, что этот огромный памятник мог пригодиться отдаленной и почти дикой Молдавии?»²¹.

При этом, О. Я. Пергамент указывает на преобладающее значение Василик в числе прочих источников права. «Они считались основанием права. Царские книги применялись то непосредственно, то в виде Синопсисов, то в виде извлечений, составленных в Молдавии»²².

Уложение Василия Лупу было издано в 1646 году в Яссах, и представляло собой цельную систему феодального законодательства, источником которого выступало обычное право, источники византийского права и судебная практика.

¹⁹ Словарь юридических и государственных наук. Под ред. А. Ф. Волкова, Ю. Д. Филипова. Том 1. Санкт-Петербург: Издание Товарищества «Общественная польза», 1901. С. 877.

²⁰ Кассо Л. А. *Византийское право в Бессарабии*. М.: Типография Московского Университета, 1907. С. 18-19.

²¹ Кассо Л. А. *Византийское право в Бессарабии*. М.: Типография Московского Университета, 1907. С. 19.

²² Пергамент О. Я. *Приданое по Бессарабскому праву. Опыт комментария законов Арменопула и Доница*. Одесса: Тип. Акционерного Южно-Русского О-ва Печатного Дела, 1901. С. 14.

Уложение Василия Лупу можно отнести к первому официальному своду законов, написанному на национальном языке, и являющимся результатом законодательных процессов того времени. Как писал Д. Кантемир, – «Но так как это обычное право не опиралось на писанные законы, и потому что часто бесчестные судьи отклонялись от его истинного смысла и тем самым создавали условия для несправедливых решений, то Василий Албанец (Василий Лупу), молдавский господарь... приказал праведным мужам, опытным в законах страны, собрать воедино все писанные и неписанные узаконения и из них составить единый свод...»²³.

В области уголовного права Уложение Василия Лупу действовало до середины XVIII века, в области гражданского права применялось вплоть до распространения на территории Бессарабии общерусского законодательства в первой половине XIX века.

Несмотря на то, что официальное издание Уложения Василия Лупу относится к 1646 году, существует мнение, что положения, содержащиеся в Уложении, применялись задолго до его официального издания, по крайней мере, около 1632 года²⁴. Правила Василия Лупу получили распространение и в Валахии.

Если путем применения «обычая земли» нельзя было решить сложные дела, сложные судебные процессы, то применялись заимствованные нормы византийского права, в частности, Шестикнижие Арменопуло, известное еще как «Ручная книга законов» 1345 года (или «О законах судебных, обрядах вольности и возвращении имуществ»). Шестикнижие Арменопуло действовало в Молдавии вплоть до начала XX века.

Шестикнижие представляет собой сокращенную переработку византийских источников права (Прохирина, Эклоги, Эпанагоги, Большого и Малого Синописисов, новелл императоров и др.), содержавших нормы уголовного, гражданского, церковного, процессуального права. Шестикнижие имело целью приспособить измененное римское право к феодальным отношениям Молдавии.

Составление Шестикнижия Арменопуло относится к XIV веку, а применение ко временам после падения Константинополя 29 мая 1453 года. Известно, что Шестикнижие публиковалось несколько раз: в 1540 году, в 1600 году, в 1780 году, впоследствии оно переводилось на латинский и немецкий

²³ Кантемир Дмитрий. *Описание Молдавии*. Кишинев, 1973. С. 124.

²⁴ Pravila lui Vasile Lupu Iași 1646 se folosea și on Muntenia. FOAIA. 1922. № 42. P. 2.

языки, а в 1831 году появилось первое издание на русском языке в Сенатской типографии.

Господарь Александр, сын Константина, поручил Фоме Каррасу перевести на молдавский язык Шестикнижие Арменопуло, завершенное в 1804 году. К этому времени Шестикнижие лишь недавно стало известно в Молдавии, а Василики являлись местным законом²⁵. Таким образом, до присоединения Бессарабской области к России в 1812 году, в Молдавии уже применялось Шестикнижие Константина Арменопула наряду с другими памятниками права.

В XVI-XVII веках также происходит развитие международных отношений и норм международного права. В 1535 году Петр Рареш заключает союзный договор с Фердинандом Габсбургским против Турции. При этом, «особенно часто эти договоры встречаются в XV – начале XVI века в отношениях с Московским государством»²⁶.

В 1510 году появился договор между господарем Молдавии Богданом и королем Польши Сигизмундом. В договоре предусматривалось, что «вопрос о спорных между Молдавией и Польшей территориях будет передан на третейское разбирательство венгерского короля»²⁷. Договор предусматривал право убежища для господаря, членов его семьи, для бояр, слуг.

В договорах, заключенных Молдавией в XVI-XVII веках, прослеживаются вассальные отношения между государем и боярами. Эти отношения предусматривали право господаря предоставлять боярину убежище, выступать заступником перед его сюзереном. Ю. Я. Баскин делит договоры о союзе и вассальных отношениях на три основные группы: «грамоты (договоры), заключенные господарями от своего имени и подписанные

²⁵ Пергамент О. Я. *Приданое по Бессарабскому праву. Опыт комментария законов Арменопула и Доница*. Одесса: Тип. Акционерного Южно-Русского О-ва Печатного Дела, 1901. С. 13.

²⁶ Баскин Ю. Я., Советов П. В. Вопросы международного права в договорной практике и политической литературе Молдавии XIV – XVIII вв. *Советский ежегодник международного права. 1962 = Soviet year-book of international law. 1962*. М.: Издательство АН СССР, 1963. С. 190-191.

²⁷ Баскин Ю. Я., Советов П. В. Вопросы международного права в договорной практике и политической литературе Молдавии XIV – XVIII вв. *Советский ежегодник международного права. 1962 = Soviet year-book of international law. 1962*. М.: Издательство АН СССР, 1963. С. 190-193.

только ими; договоры, заключенные господарем совместно с боярами (о чем содержится обязательно оговорка в самом международном акте); договор, который заключается господарем и подтверждается (как бы контрассигнуется) боярами в отдельном акте»²⁸.

В 1511 году «польский король обращается к господарю Молдавии с призывом возвращать «беглых людей». В дальнейшем же, на протяжении всего XVI века этот вопрос становится предметом постоянных переговоров и соглашений»²⁹.

В 1540 году заключается соглашение «Порядок, согласно которому должно отправляться правосудие между пограничными народами Молдавии и Польши» и «Артикулы между местными комиссарами и воеводой Молдавии, договоренные в 1540 г.». На основании данных договоров производилась выдача беглых крестьян. Эти соглашения подтверждаются в дальнейшем договорами между Молдавией и Польшей в 1569 г. и между Молдавией и Трансильванией в 1595 г.

С конца XV века в международных договорах Молдавии появляются нормы, регламентирующие помощь по уголовным делам. В договоре о вечном мире между Польшей и Молдавским княжеством говорится: «злые люди» могут быть караемы с обеих сторон. В грамоты 1519 г., 1527 г., 1537 г., заключенные между Молдавией и Польшей, включаются вопросы взаимного наказания преступников.

В Артикулах 1540 г. указывалось: «Когда какой-либо человек или крепостной убил своего пана, тогда его обе стороны должны выдать и нет ему места, где он мог бы спрятаться, либо быть выдан для наказания».

В Уложении Василия Лупу от 1646 г. предусматривалось альтернативное решение: преступник мог быть наказан на месте либо выслан за границу. В одной из статей Уложения (гл. 32, § 26) делается ссылка на молдавско-польскую международную договорную практику о наказании за кражу и увоз женщин из Молдавии в Польшу и наоборот³⁰.

В международные молдавско-польские договоры Молдавского княжества XVI в. включались нормы ответственности за убийство, увечье, увоз женщин. Международная договорная практика Молдавии XVI века содержит такие виды наказания: смертная казнь через повешение, клеймение, штраф.

²⁸ Баскин Ю.Я. Там же. С. 190.

²⁹ Баскин Ю.Я. Там же. С. 194.

³⁰ Longinescu S. *Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*. Bucuresti, 1912. P. 184-185.

Договори Молдавии с Польшей в XVI в. предусматривали гарантии неприкосновенности купцам обеих сторон при обвинении их в ряде преступлений. В договорных грамотах Молдавии, Венгрии и Польши содержались нормы создания совместных судов для рассмотрения жалоб сторон. Обеспечивались международные договоры клятвой и присягой. Большая часть договоров заключалась путем обмена идентичными грамотами. Эти грамоты включали в себя сам текст договора и содержали его ратификацию.

В отношениях с Турцией широко практиковался институт заложников, когда сыновья молдавских господарей находились в Константинополе.

Ю. Я. Баскин пишет: «начиная с XVI в., две проблемы, связанные с вопросами международного права, становятся центральными в молдавской политической литературе вплоть до конца XVIII в.:

а) независимое государственное существование княжества (и, в этой связи, характер его международно-правовых отношений прежде всего с Турцией);

б) вопросы ведения правомерной войны»³¹.

В качестве спорных источников средневекового молдавского права можно назвать так называемые «капитуляции», относящиеся к Дунайским княжествам, и в качестве которых можно назвать договоры валашского господаря Мирчи Старого (1391 или 1393 г.), а также молдавского господаря Богдана III (с султанами Баязидом II и Селимом I, датированные 1511 и 1513 гг.).

В современной зарубежной историографии преобладает точка зрения о реальности существования в XIV-XVI вв. *султанских актов*, обеспечивавших Валахии и Молдавии, в обмен за уплату османам дани, автономию и привилегии, гарантировавшие княжествам суверенитет на протяжении всей истории их взаимоотношений с Портой³².

По мнению Л. Семеновой капитуляции «представляли собой предоставленные Портой европейским государствам акты, регулировавшие отношения между ними и Османской империей, в том числе торговые связи, а

³¹ Баскин Ю. Я., Советов П. В. Вопросы международного права в договорной практике и политической литературе Молдавии XIV – XVIII вв. *Советский ежегодник международного права. 1962 = Soviet year-book of international law. 1962*. М.: Издательство АН СССР, 1963. С. 202.

³² Семенова Л. Е. *Дунайские княжества в международных отношениях в Юго-Восточной Европе (конец XIV – первая треть XVI в.)*. М., 1994. С. 11-24.

также положение подданных этих государств в самой империи. Согласно таким актам, их консулы получали право юрисдикции над своими согражданами, проживавшими на территории империи... По существу же они являлись односторонними актами Османской империи. В XVI-XVII вв. такие капитуляции были предоставлены Портой ряду европейских стран, в том числе Франции, Венеции, Англии, Голландии»³³.

Тем самым, говоря о характерных чертах молдавского средневекового права можно отметить, что оно было более дифференцированным, чем валахское право и включало в себя такие «отрасли»: гражданское право (обязательственное право, наследственное право), земельное право, семейное право, уголовное право. Также утверждаем, что молдавское средневековое право являлось классовым, закрепляя привилегии господствующего класса и разнообразные повинности крестьян.

Молдавское средневековое право закрепляло верховную власть господаря в вопросах владения землей и существование трех форм земельной собственности: частновладельческой (включая светские вотчины и церковные владения), господарский домен и остатки общинной собственности (леса, пастбища), а также мелкое долевое (резешское) землевладение.

Senior Lecturer Irina Pogorletskaia (Tiraspol, Republic of Moldova)

Review of Sources of Moldovan Law of the 16-17th centuries

The article is devoted to the review of the sources of Moldavian medieval law of the XVI-XVII centuries, as like as to some controversial theories regarding its legal nature and entity. As the main factors of influence on the processes of education of Moldovan feudal law, the Roman-Byzantine factor, the Slavic factor, the Factor of Germans, are indicated. As the first form of legal relations, which add up in society, a legal custom was considered. The question of the role and place of legal customs among the sources of Moldavian feudal law remains discussed. The traditional law of Moldova was codified in the XVIII-XIX centuries in a few acts, which were sources of civil, family, criminal and procedural law. Projiron (manual book of laws) contained the norms of civil, family & hereditary, criminal law. The question of the assignment of Prokhiron to the sources of Moldavian law of the XVI-XVII centuries requires study. There are numerous lists of Projiron, including Moldovan (Valash) list of Kormchaia Book. The emergence of Epanagoge can be attributed to ca 884-886. The standards of Epanagoges affected the issues of state and church law, issues of justice, debt law, family, hereditary relations, criminal law. Epanagoge entered a variety of collections,

³³ Семенова Л. Валахия и Молдавия в системе Османской империи (к истории происхождения текстов «Капитуляций»). *Русин*. 2011. №2(24). С. 132.

which were used in Moldova. The dissemination of the monuments of the canonical (Byzantine) law, such as “Nomocanons” also got a distribution. In the second half of the XVI century, Nomokanon was translated into Moldavian. In the XV-XVI centuries in Moldova, the Slavic translation of Matthew of the Nastrait Syntagma appears and contained the rules of the church, criminal and civil law. The main fundamental part of Moldavian law in the XVI-XVII centuries can be determined as “Basilika”. But one of the first monuments of Moldavian law, published in the national language, was the Introduction of Vasily Lupu (1646). Vasily Lupu Introduction acted up to the middle of the XVIII century. In the field of civil relations, it was used to the first half of the XIX century. Vasily Lupu Acts were also distributed in Valahia.

Key words: Middle Ages, Common Law, Prohiron, Epanagoge, Matthew Vlastar Sintagma, Basilika, Vasily Lupu Introduction, Armenopoulos Six-Volumes, Capitulatii.

Старший преподаватель Ирина Погорлецкая (Тирасполь, Республика Молдова)

Обзор источников молдавского права XVI-XVII веков

Статья посвящена обзору источников молдавского средневекового права XVI-XVII веков, а также некоторым спорным теориям относительно их правовой природы и сущности. В качестве основных факторов влияния на процессы образования молдавского феодального права указываются: римско-византийский фактор, славянский фактор, фактор германского влияния. В качестве исторически первой формы правовых отношений, которые складываются в обществе, рассматривается юридический обычай. Вопрос о роли и месте юридического обычая в числе источников молдавского феодального права остается дискуссионным. Обычное право Молдавии кодифицируется в XVIII – начала XIX века, выступая источником гражданского, семейного, уголовного и процессуального права. Прохирон (ручная книга законов) содержал нормы гражданского, семейного и наследственного, уголовного права. Вопрос отнесения Прохирона к источникам молдавского права XVI-XVII веков требует изучения. Известны многочисленные списки Прохирона, в том числе и молдавский (валашский) список Кормчей Книги. Появление Эпанагоги можно отнести к 884-886 годам. Нормы Эпанагоги затрагивали вопросы государственного и церковного права, вопросы судоустройства, долгового права, семейных, наследственных отношений, уголовного права. Эпанагога вошла в целый ряд сборников, нашедших применение на территории Молдавии. Распространение получили и памятники церковно-канонического (византийского) права, такие как «Номоканоны». Во второй половине XVI века Номоканон был переведен на молдавский язык. В XV-XVI веках в Молдавии появляется славянский перевод Алфавитной Синтагмы Матфея Властаря, который содержал нормы церковного, уголовного и гражданского права. В числе памятников молдавского права XVI-XVII веков можно назвать византийские «Василики». Впрочем, вопрос отнесения

«Василик» к числу источников права Молдавии XVI-XVII веков также неоднозначен и требует дальнейшего изучения. Одним из первых памятников молдавского права, изданных на национальном языке, выступало Уложение Василия Лупу 1646 года. Уложение Василия Лупу действовало вплоть до середины XVIII века. В области регулирования гражданских отношений применялось до первой половины XIX века. Уложение Василия Лупу получило распространение и в Валахии. В числе воспринятых норм византийского права применялось Шестикнижие Арменопуло 1345 года. Шестикнижие Арменопуло действовало в Молдавии вплоть до начала XX века. Шестикнижие Арменопуло содержало нормы уголовного, гражданского, церковного, процессуального права. В числе источников права исследуемого периода можно назвать «капитуляции».

Ключевые слова: Средневековье, обычное право, Прохирон, Эпанагога, Синтагама Матфея Властаря, Василики, Уложение Василия Лупу, Шестикнижие Арменопуло, Капитуляции.

Старший викладач Ірина Погорлецька (Тирасполь, Республіка Молдова)

Огляд джерел молдавського права XVI-XVII століть

Стаття присвячена огляду джерел молдавського середньовічного права XVI-XVII століть, а також деяким дискусійним теоріям щодо правової природи і сутності таких джерел. В якості основних факторів впливу на процеси утворення молдавського феодального права вказуються: римсько-візантійський фактор, слов'янський фактор, фактор німецького впливу. Як історично перша форма правових відносин, котра складалася в суспільстві, розглядається правовий звичай. Питання про роль і місце юридичного звичаю в числі джерел молдавського феодального права залишається дискусійним. Звичаєве право Молдавії кодифіковувалось протягом XVIII-XIX століть, виступаючи основою новітнього цивільного, сімейного, кримінального та процесуального права. Прохирон (ручна книга законів) містив норми цивільного, сімейного та спадкового, кримінального права. Питання віднесення Прохірона до джерел молдавського права XVI-XVII століть вимагає вивчення. Відомі численні списки Прохірона, в тому числі й молдавський (волоський) список Кормчої Книги. В свою чергу, появу Епанагоги слід віднести до 884-886 років. Норми Епанагоги торкалися питань державного і церковного права, питань судоустрою, боргового права, сімейних, спадкових відносин, кримінального права. Епанагога увійшла в цілий ряд збірок, що знайшли застосування на території Молдавії. Поширення отримали і нормативні акти церковно-канонічного (візантійського) права, такі як «Номоканони». У другій половині XVI століття Номоканон був перекладений молдавською. У XV-XVI століттях в Молдавії з'являється слов'янський переклад Алфавітної Синтагми Матвія Властаря, що містив норми церковного, кримінального та цивільного права. У числі актів молдавського права XVI-XVII століть можна назвати

відомі візантійські «Василіки». Втім, питання віднесення «Василік» до числа джерел права Молдавії XVI-XVII століть також неоднозначне й вимагає подальшого вивчення. Одним з перших пам'ятників молдавського права, виданих на національній мові, виступало Уложення Василя Лупу 1646 року. Уложення Василя Лупу активно застосовувалось аж до середини XVIII століття. В області регулювання цивільних відносин, окремі його норми використовувались навіть до першої половини XIX століття. Акти Василя Лупу набули поширення і в сусідній Валахії. В числі рецепційованих норм візантійського права застосовувалося також Шестикнижжя Арменопуло 1345 року. Шестикнижжя Арменопуло діяло в Молдавії аж до початку XX століття.

Ключові слова: середньовіччя, звичаєве право, Прохірон, Епанагога, Синтагма Матвія Властаря, Василіки, Уложення Василя Лупу, Шестикнижжя Арменопуло, Капітуляції.

* **Погорлецкая Ирина Ивановна** – старший преподаватель кафедры гражданского права и гражданского процесса Приднестровского государственного университета имени Т. Г. Шевченко (Тирасполь, Республика Молдова).

ANNALI ŪRIDICNOŪ IŖTORIŪ

ISSN 2520-2553

Index Copernicus Value (ICV) = 64.43
<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2021.5.1>

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ»

Том 5, Випуск (№) 1, 2021 р.

Засновник і головний редактор – кандидат політичних наук *В. М. Мельник*
Коллективний керівний орган – Наукова редакційна рада
Голова Наукової редакційної ради – доктор юридичних наук *Н. М. Ковалко*
Контактна електронна адреса: annali.yur.istorii@gmail.com
Сайт: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

Журнал індексується в *Index Copernicus International Journals Master List*
Журнал керується нормами і правилами *Web of Science Core Collection*
Журнал розміщується в *Slavic Humanities Index, Publons* та *ScienceGate*

Рекомендовано до опублікування Науковою редакційною радою
«Анналів юридичної історії», протокол №1 від 29.03.2021 р.
Підписано до друку головним редактором 31.03.2021 р.
Наклад 300 прим.

Всі рукописи, зауваження та пропозиції приймаються в електронному вигляді.
Редакція не несе відповідальності за думки та висловлювання окремих авторів.

© Усі права на контент належать авторам і журналу.

Контактна адреса для переписки – annali.yur.istorii@gmail.com.

Аннали юридичної історії. 2021. Том 5. Випуск (№) 1. Тема випуску: «Історія та географія середньовічного права». 109 с. <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2021.5.1>

Анналы юридической истории. 2021. Том 5. Выпуск (№) 1. Тема выпуска: «История и география средневекового права». 109 с. <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2021.5.1>

The Annals of Legal History. 2020. Volume 5. Issue 1. Issue Theme: “The History and Geography of the Medieval Law”. 109 p. <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2021.5.1>